B.K.MERCANTILE BANK LAW COLLEGE, PALANPUR
HANDOUTS
SUB: BANKING LAW

(Acts Covered: 1. Banking Regulation Act- 1949, 2. Reserve Bank of India, 1934, 3. RBI Integrated Ombudsman Scheme, 2026, 4. Negotiable Instrument Act- 1881)

Banking Regulation Act- 1949, Reserve Bank of India, 1934

પરિચય (Introduction)

બેન્ક એ આધુનિક અર્થતંત્રનું હૃદય છે, જે જમા સ્વીકારે છે, ધિરાણ આપે છે અને ચુકવણી વ્યવસ્થાને સંચાલિત કરે છે. તેનો ઉદ્ભવ માનવ સભ્યતાના પ્રારંભથી જ થયો હતો અને સમય જતાં તે સાદી હુંડીથી લઈને આજના ડિજિટલ UPI અને CBDC સુધી પહોંચી ગયો છે. ભારતમાં બેન્કિંગનો વિકાસ ખાસ કરીને 1969ના રાષ્ટ્રીયકરણ, 1991ના આર્થિક સુધારા અને 2014 પછીના ડિજિટલ ક્રાંતિથી ઝડપી બન્યો છે.

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ ની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

(Features of Banking Regulation Act, 1949)

ક્રમ	લાક્ષણિકતા (Feature)	વિગતવાર સમજૂતી
1	બેન્કિંગની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા (Definition of Banking)	કલમ ૫(બી) અને ૫(સી)માં "બેન્કિંગ" એટલે જાહેર જનતા પાસેથી માંગ પર કે મુદતી જમા સ્વીકારીને ધિરાણ આપવું. આ વ્યાખ્યા ભારતમાં બેન્ક કહેવા માટેનો આધાર છે.
2	બેન્કિંગ વ્યવસાય પર પ્રતિબંધ (Prohibition on Non-Banking Entities)	કલમ ૭ – ફક્ત RBIનું લાઇસન્સ ધરાવતી સંસ્થાઓ જ "બેન્ક", "બેન્કર", "બેન્કિંગ" શબ્દો વાપરી શકે. બાકીની કંપનીઓએ આ શબ્દો વાપરવા પર સખત દંડ.
3	લાઇસન્સિંગ ફરજિયાત (Compulsory Licensing – કલમ ૨૨)	કોઈ પણ કંપની બેન્કિંગ વ્યવસાય શરૂ કરવા માટે RBI પાસેથી લાઇસન્સ લેવું ફરજિયાત છે. RBI જાહેર હિત, મૂડી, મેનેજમેન્ટના આધારે લાઇસન્સ આપે કે નામંજૂર કરે.
4	ન્યૂનતમ મૂડી અને રિઝર્વની જરૂરિયાત (Minimum Capital &	દરેક બેન્કે નક્કી કરેલી ન્યૂનતમ પેઇડ-અપ કેપિટલ અને રિઝર્વ રાખવું ફરજિયાત (હવે SFB માટે ₹૩૦૦ કરોડ,

ક્રમ	લાક્ષણિકતા (Feature)	વિગતવાર સમજૂતી
	Reserves – કલમ ૧૧)	Payments Bank માટે ₹૧૦૦ કરોડ).
5	રોકડ અનામત રાખવાની ફરજ (Cash Reserve Ratio – CRR – કલમ ૪૨)	બેન્કોએ પોતાની ચોખ્ખી માંગ અને મુદતી જવાબદારીઓ (NDTL)નો ટકા RBI પાસે રોકડ રૂપે રાખવો પડે (હાલ ૪.૫%).
6	વિધિવત્ અનામત (Statutory Liquidity Ratio – SLR – કલમ ૨૪)	બેન્કોએ NDTLનો ચોક્કસ ટકો (હાલ ૧૮%) સરકારી સિક્યોરિટીઝમાં રાખવો પડે.
7	વેપાર-વાણિજ્ય પર પ્રતિબંધ (Restriction on Trading – કલમ ૮ & ૯)	બેન્કો માલનો વેપાર કરી શકે નહીં અને પોતાના વપરાશ સિવાય જમીન-મકાન રાખી શકે નહીં (NPAની મિલકત ૭ વર્ષમાં વેચવી ફરજિયાત).
8	નિયંત્રણ અને નિરીક્ષણની વ્યાપક સત્તા (Control & Inspection – કલમ ૩૫)	RBIને બેન્કના દસ્તાવેજો, ખાતાં તપાસવાની, ઓડિટ કરાવવાની અને જરૂરી નિર્દેશો આપવાની સત્તા છે.
9	મેનેજમેન્ટ પર નિયંત્રણ (Control over Management – કલમ ૩૬એએ)	RBI બેન્કના ડિરેક્ટરોને હટાવી શકે, નવા નિમી શકે અને લોન આપવા-લેવા પર પણ નિયંત્રણ મૂકી શકે.
10	મોરેટોરિયમ, પુનર્ગઠન અને મર્જરની સત્તા (કલમ ૪૫ – ૧૯૯૭ સુધારા પછી)	RBI નબળી બેન્ક પર મોરેટોરિયમ લગાવી શકે, ફરજિયાત મર્જર કરી શકે અને મેનેજમેન્ટ હટાવી શકે (Yes Bank, LVB કેસ).
11	ઓડિટ અને રિટર્ન્સની ફરજ (Audit & Returns – કલમ ૨૯, ૩૦)	બેન્કોએ દર વર્ષે ઓડિટ કરાવી RBIને બેલેન્સ શીટ, P&L અને અન્ય રિટર્ન્સ સબમિટ કરવા પડે.
12	સહકારી બેન્કો પર પણ લાગુ (Applicability to Co-operative Banks – કલમ ૫૬)	૨૦૨૦ના સુધારા પછી શહેરી અને મલ્ટી-સ્ટેટ સહકારી બેન્કો પર આ એક્ટનો ભાગ VI સંપૂર્ણ લાગુ પડે છે (PMC Bank કેસ પછી).
13	જાહેર હિતમાં હસ્તક્ષેપની સત્તા (Public Interest Power)	જો બેન્ક જાહેર હિત કે જમાકર્તાઓના હિતને નુકસાન પહોંચાડે તો RBI લાઇસન્સ રદ કરી શકે (કલમ ૨૨(૪)).
14	વિશેષ અધિકાર (Overriding	આ એક્ટની જોગવાઈઓ અન્ય કાયદાઓ (કંપનીઝ એક્ટ

ક્રમ	લાક્ષણિકતા (Feature)	વિગતવાર સમજૂતી
	Effect – કલમ ૫૫)	સહિત) પર વિશેષ અસર ધરાવે છે.

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ એ ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનું મુખ્ય નિયમનકારી કાયદો છે, જે **બેન્કોની સ્થાપના, મૂડી, લિક્વિડિટી, મેનેજમેન્ટ, ઓડિટ, જમાકર્તાઓના હિતોનું રક્ષણ અને નાણાકીય સ્થિરતા** સુનિશ્ચિત કરે છે અને RBIને બેન્કો પર વ્યાપક નિયંત્રણ આપે છે.

આ એક્ટને વારંવાર સુધારવામાં આવ્યો છે (૧૯૬૫, ૧૯૯૭, ૨૦૧૭, ૨૦૨૦) જેથી બદલાતા સમય સાથે તે સુસંગત રહે.

Origin and History of Banks (બેન્કનો ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ)

બેન્કિંગનો ઉદ્ભવ માનવ સભ્યતાના પ્રારંભિક તબક્કામાં જ થઈ ગયો હતો. ઈ.પૂ. ૩૦૦૦-૨૦૦૦ની આસપાસ બેબિલોન, મિસર અને ભારતમાં મંદિરો તથા રાજમહેલોમાં ધાન્ય, સોનું-ચાંદી જમા કરાવવાની અને ધિરાણ આપવાની વ્યવસ્થા હતી. ભારતમાં માનવ ધર્મશાસ્ત્ર અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ઋણ, વ્યાજ અને હુંડીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. મધ્યકાલીન યુરોપમાં (૧૨મી-૧૪મી સદી) ઇટાલીના લોમ્બાર્ડી વેપારીઓ બેન્ચ પર બેસીને ધિરાણ આપતા હતા, જેનાથી "Bank" શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ. ૧૭મી સદીમાં સ્વીડનમાં પહેલી જાહેર બેન્ક અને ૧૬૯૪માં ઇંગ્લેન્ડમાં Bank of Englandની સ્થાપના થઈ, જે આધુનિક કેન્દ્રીય બેન્કિંગનો પાયો બની. ૧૯મી-૨૦મી સદીમાં ચેક, ઓવરડ્રાફ્ટ, બિલ ઓફ એક્સચેન્જ અને જોઈન્ટ સ્ટોક બેન્કોનો વિકાસ થયો, જ્યારે ૨૦મી સદીના અંતમાં ATM, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ અને હવે UPI તથા CBDCએ બેન્કિંગને સંપૂર્ણ ડિજિટલ બનાવી દીધું છે.

સમયગાળો	દેશ/સ્થળ	મહત્વની ઘટનાઓ
પ્રાચીન કાળ (3000-2000 ઈ.પૂ.)	બેબિલોન, મેસોપોટેમિયા, મિસર, ભારત	મંદિરો અને રાજમહેલોમાં ધાન્ય-સોનું-ચાંદીની હુંડી અને ધિરાણની વ્યવસ્થા. ભારતમાં માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં "ઋણ" અને "વ્યાજ"નો ઉલ્લેખ.
મધ્યકાલીન યુરોપ (12મી-14મી સદી)	ઇટાલી (લોમ્બાર્ડી)	"Banco" (બેન્ચ) પર બેસીને સોનારા ધિરાણ આપતા → આજનું "Bank" શબ્દ ત્યાંથી આવ્યો. બિલ ઓફ એક્સચેન્જનો ઉપયોગ.
17મી સદી	ઇંગ્લેન્ડ, સ્વીડન,	1668: પહેલી જાહેર બેન્ક (Bank of Sweden). 1694:

સમયગાળો	દેશ/સ્થળ	મહત્વની ઘટનાઓ
	નેધરલેન્ડ	Bank of Englandની સ્થાપના (આજની કેન્દ્રીય બેન્કનો આધાર).
18મી-19મી સદી	યુરોપ અને અમેરિકા	જોઈન્ટ સ્ટોક બેન્કો, ચેક, ઓવરડ્રાફ્ટ, ડિસ્કાઉન્ટ હાઉસ. 1913માં અમેરિકામાં Federal Reserveની સ્થાપના.
20મી સદી	વિશ્વભર	કેન્દ્રીય બેન્કોનો વિકાસ, બ્રેટન વુડ્ઝ, IMF-World Bank, ડિજિટલ બેન્કિંગ પછી ATM, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, UPI).

બેન્કના મુખ્ય પ્રકારો (Types of Banks)

A. શિડ્યુલ્ડ બેન્કો (Scheduled Banks)

ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં **શિડ્યુલ્ડ બેન્ક** એટલે એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ કે જેમનું નામ **રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૪ની બીજી અનુસૂચિ (Second Schedule)** માં સામેલ હોય. આ સૂચિમાં સ્થાન મેળવવાનો અર્થ એ છે કે આ બેન્કો RBI દ્વારા નક્કી કરેલી ચોક્કસ શરતો પૂરી કરે છે અને તેમના પર RBIનું વધુ કડક નિયમન લાગુ પડે છે.

એક બેન્કને શિડ્યુલ્ડ બેન્કની યાદીમાં સામેલ કરવા માટે નીચેની **બે શરતો** પૂરી કરવી જરૂરી છે:

1. બેન્કની **ચૂકવેલ મૂડી અને રિઝર્વ (Paid-up Capital + Reserves)** ઓછામાં ઓછા ₹૫ લાખ હોવી જોઈએ, અને
2. બેન્કે RBIને આ સંતોષ આપવો જોઈએ કે તેની બાબતો-વ્યવહારો **જમાકર્તાઓના હિતને નુકસાન પહોંચાડે તેવી રીતે** ચલાવવામાં આવતા નથી.

i. કેન્દ્રીય બેંક (Central Bank)

ભારતીય રીઝર્વ બેંક (Reserve Bank of India – RBI) એ ભારતની કેન્દ્રીય બેંક છે અને દેશની સમગ્ર બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનું નિયમન તથા દેખરેખની જવાબદારી ધરાવે છે. તે મુદ્રા નીતિનું ઘડતર અને અમલીકરણ કરે છે, ચલણ (નોટો) નું નિકાસ કરે છે, વિદેશી હૂંડિયામણના અનામતનું સંચાલન કરે છે અને કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોના બેન્કર તરીકે કાર્ય કરે છે.

સંક્ષેપમાં, RBI એ ભારતની આર્થિક સ્થિરતા, મુદ્રાસ્ફીતિ નિયંત્રણ, નાણાકીય વ્યવસ્થાની સુરક્ષા અને દેશના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટેનું સર્વોચ્ચ નાણાકીય સંસ્થાન છે.

ii. વ્યાપારી બેન્કો (Commercial Banks)

વ્યાપારી બેન્કો એ ભારતમાં સૌથી વધુ જાણીતા અને વ્યાપક પ્રકારની બેન્કો છે. આ બેન્કો વ્યક્તિઓ, વેપારીઓ, ઉદ્યોગો તથા કંપનીઓને વિવિધ પ્રકારની નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે જેમ કે જમા સ્વીકારવી, લોન આપવી, ચેક-ડ્રાફ્ટની સુવિધા, ઓવરડ્રાફ્ટ, ક્રેડિટ કાર્ડ, ઇન્ટરનેટ બેન્કિંગ, NEFT/RTGS/UPI વગેરે.

વ્યાપારી બેન્કોને વધુ ત્રણ શ્રેણીમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે:

1. **જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો)Public Sector Banks)** કેન્દ્ર સરકારની માલિકી ૫૧કે તેથી વધુ % હાલમાં મર્જર પછી .હોય **૧૨ મોટી બેન્કો** છે. ઉદાહરણ :State Bank of India (SBI), Punjab National Bank (PNB), Bank of Baroda, Canara Bank, Union Bank of India.
2. **ખાનગી ક્ષેત્રની બેન્કો)Private Sector Banks)** ખાનગી ભારતીય શેરધારકોની માલિકીવાળી બેન્કોહાલમાં . **૨૧ બેન્કો** છે. ઉદાહરણ :HDFC Bank, ICICI Bank, Axis Bank, Kotak Mahindra Bank, IndusInd Bank, Yes Bank, IDFC First Bank.
3. **વિદેશી બેન્કો)Foreign Banks)** વિદેશમાં મુખ્ય મથક ધરાવતી બેન્કો કે જે ભારતમાં શાખાઓ ચલાવે છે અથવા Wholly Owned Subsidiary (WOS) સ્વરૂપે કામ કરે છેહાલમાં . **૪૬ બેન્કો**ની શાખાઓ છે. ઉદાહરણ :HSBC, Standard Chartered, Citibank, Deutsche Bank, Barclays, American Express.

iii. સહકારી બેન્કો (Co-operative Banks)

સહકારી બેન્કો એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ છે જે **તેના સભ્યોની માલિકીની અને સભ્યો દ્વારા જ સંચાલિત** હોય છે. આ સભ્યો સામાન્ય રીતે વ્યક્તિઓ, નાના વેપારીઓ, ખેડૂતો કે સહકારી મંડળો હોય છે. આ બેન્કો પોતાના સભ્યોને જ બેન્કિંગ સેવાઓ (જમા, લોન, ચેકબુક વગેરે) પૂરી પાડે છે અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય નફો કરતાં સભ્યોનું કલ્યાણ હોય છે.

સહકારી બેન્કોને બે મુખ્ય શ્રેધીમાં વહેંચવામાં આવે છે:

1. **શહેરી સહકારી બેન્કો (Urban Co-operative Banks – UCBs)** શહેરો-નગરોમાં કાર્યરત, વેપારીઓ-વ્યાવસાયિકો માટે. ઉદાહરણ: સરસ્વત બેન્ક, કોસમોસ બેન્ક, નવી મુંબઈ કો-ઓપ બેન્ક, ગુજરાતની અનેક મોટી UCBs.
2. **ગ્રામીણ સહકારી બેન્કો (Rural Co-operative Banks)**
    - **રાજ્ય સહકારી બેન્કો (State Co-operative Banks – StCBs)**
    - **જિલ્લા કેન્દ્રીય સહકારી બેન્કો (District Central Co-operative Banks – DCCBs)**
    - **પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ સહકારી મંડળો (Primary Agricultural Credit Societies – PACS)** (હાલમાં દેશમાં ૯૫,૦૦૦થી વધુ PACS છે)

નિયમન (Regulation):

- **શહેરી સહકારી બેન્કો** પર **Banking Regulation Act, 1949નો ભાગ VI (Section 56)** લાગુ પડે છે અને **2020ના સુધારા પછી RBIનું સંપૂર્ણ નિયમન** છે.
- **ગ્રામીણ સહકારી બેન્કો** પર બેવડું નિયમન છે: RBI (નાણાકીય બાબતો) + રાજ્ય સરકારનો રજિસ્ટ્રાર ઓફ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઝ (પ્રશાસનિક બાબતો).

વિશેષતાઓ:

- ઓછા વ્યાજે લોન
- સભ્યોને ડિવિડન્ડ
- મોટા ભાગની સહકારી બેન્કો **શિડ્યુલ્ડ** હોય છે
- 2020 પછી RBIએ UCBs પર CRR/SLR, PCA જેવા કડક નિયમો લાગુ કર્યા છે.

આમ, સહકારી બેન્કો ભારતની ગ્રામીણ અને શહેરી નાની આવક ધરાવતા વર્ગોની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે

iv. **નાની નાણાકીય બેન્કો (Small Finance Banks – SFBs)**

નાની નાણાકીય બેન્કો એ ભારતમાં બેન્કિંગનો એક ખાસ પ્રકાર છે જેનો **મુખ્ય ધ્યેય એવા લોકો અને વર્ગોને બેન્કિંગ સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે જેઓ હજુ સુધી બેન્કિંગ વ્યવસ્થાથી વંચિત અથવા અપૂર્ણ રીતે સેવા મેળવતા હોય** છે. આમાં મુખ્યત્વે નાના વેપારીઓ, સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગો (MSMEs), નાના ખેડૂતો, અને ઓછી આવક ધરાવતા વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ (Key Features):

- ૨૦૧૪માં RBIએ ગાઇડલાઇન્સ જાહેર કરી અને ૨૦૧૬થી લાઇસન્સ આપવાનું શરૂ કર્યું.
- હાલમાં (નવેમ્બર ૨૦૨૫ સુધી) કુલ **૧૨ નાની નાણાકીય બેન્કો** કાર્યરત છે.
- ઓછામાં ઓછી મૂડી ૨૦૦ કરોડ (હવે ૩૦૦ કરોડની ભલામણ).
- ૭૫% ટકા લોન પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર (Priority Sector Lending – PSL)માં આપવી ફરજિયાત (સામાન્ય બેન્કોના ૪૦%ની સરખામણીએ ઘણી વધુ).
- નાની રકમની લોન (માઇક્રો લોન) પર વિશેષ ધ્યાન.
- સામાન્ય બેન્કોની જેમ જ જમા સ્વીકારી શકે છે અને લોન આપી શકે છે.
- તમામ **શિડ્યુલ્ડ બેન્કો** છે, તેથી CRR, SLR, RBIનું પૂર્ણ નિયમન લાગુ પડે છે.

હાલની ૧૨ નાની નાણાકીય બેન્કો (2025):

1. AU Small Finance Bank
2. Equitas Small Finance Bank
3. Ujjivan Small Finance Bank
4. Jana Small Finance Bank
5. Suryoday Small Finance Bank
6. Utkarsh Small Finance Bank
7. ESAF Small Finance Bank
8. Fincare Small Finance Bank (હવે AU સાથે મર્જ)
9. Capital Small Finance Bank
10. North East Small Finance Bank
11. Shivalik Small Finance Bank
12. Unity Small Finance Bank

લક્ષ્ય વર્ગ: નાના દુકાનદારો, સ્ટ્રીટ વેન્ડર્સ, ખેડૂતો, મહિલા સ્વ-સહાય જૂથો, માઇક્રો ઉદ્યોગો.

આ બેન્કોએ ભારતના નાણાકીય સમાવેશ (Financial Inclusion)માં ખૂબ મહેતુપૂર્વકનું યોગદાન આપ્યું છે અને ઘણી બેન્કો (જેમ કે AU, Ujjivan, Equitas) આજે ઝડપથી વિકસતી બેન્કોમાં ગણાય છે.

v. **ચુકવણી બેન્કો (Payment Banks)**

ચુકવણી બેન્કો એ બેન્કિંગનો એક વિશેષીકૃત પ્રકાર છે જેનો મુખ્ય ધ્યેય વ્યક્તિઓ અને નાના વેપારીઓને મૂળભૂત બેન્કિંગ સેવાઓ, ખાસ કરીને ચુકવણી (payments) અને મોની ટ્રાન્સફર (remittance) સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે. આ બેન્કો ડિજિટલ અને મોબાઇલ-આધારિત બેન્કિંગ પર ભાર મૂકે છે, જેથી ગ્રામીણ અને અશહેરી વિસ્તારોમાં નાણાકીય સમાવેશ (financial inclusion)ને પ્રોત્સાહન મળે. જોકે, આ બેન્કો **લોન આપવાની (lending) પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ નથી લઈ શકતી**, જે તેમને સામાન્ય વ્યાપારી બેન્કોથી અલગ પાડે છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ (Key Features):

- **સ્થાપના:** 2014માં RBIએ ગાઇડલાઇન્સ જાહેર કરી અને 2015-16માં પહેલા લાઇસન્સ આપ્યા.
- **લઘુત્તમ મૂડી:** 100 કરોડ (શરૂઆતમાં).
- **જમા મર્યાદા:** પ્રતિ ગ્રાહક માટે મહત્તમ ₹2 લાખ (જમા સુરક્ષા માટે DICGC કવરેજ).
- **સેવાઓ:** જમા સ્વીકાર, ATM/ડેબિટ કાર્ડ, UPI/ઇ-વોલેટ, ઇન્શ્યોરન્સ/મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વેચાણ, રેમિટન્સ (જેમ કે IMPS, NEFT).
- **પ્રતિબંધો:** કોઈ લોન, ક્રેડિટ કાર્ડ અથવા ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પ્રોડક્ટ્સ આપી શકતી નથી. આવક મુખ્યત્વે ફી અને જમા પરથી આવે છે.
- **નિયમન:** RBIનું સંપૂર્ણ નિયમન (Banking Regulation Act, 1949 હેઠળ), તમામ **શિડ્યુલ્ડ બેન્કો** છે.
- **લક્ષ્ય:** નાના વેપારીઓ, શ્રમિકો, અને ડિજિટલ વપરાશકર્તાઓ – PMJDY અને UPI સાથે જોડાયેલા.

હાલની 6 ચુકવણી બેન્કો (નવેમ્બર 2025 સુધી):

1. **Airtel Payments Bank** (2017) – ટેલિકોમ બેકગ્રાઉન્ડ, UPI પર મજબૂત.
2. **Paytm Payments Bank** (2017) – ડિજિટલ વોલેટ લીડર, 30 કરોડ+ ગ્રાહકો.
3. **India Post Payments Bank (IPPB)** (2018) – પોસ્ટ ઓફિસ નેટવર્ક, ગ્રામીણ કવરેજ.
4. **Fino Payments Bank** (2017) – BC મોડલ, નાના વેપારીઓ માટે.
5. **NSDL Payments Bank** (2018) – ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ સાથે જોડાયેલી.
6. **Jio Payments Bank** (2020) – રિલાયન્સ જીયોની, ડેટા-આધારિત સેવાઓ.

અસર અને પડકારો: ચુકવણી બેન્કોએ ભારતમાં ડિજિટલ પેમેન્ટને વેગ આપ્યો છે, ખાસ કરીને 2016ની નોટબંધી પછી. તેમણે 10 કરોડથી વધુ નવા ખાતાધારકો ઉમેર્યા છે. જોકે, લોન ન આપી

શકવાને કારણે આવકની મર્યાદા છે, અને કેટલીક (જેમ કે Aditya Birla Idea, Vodafone M-Pesa) બંધ થઈ ગઈ છે. RBI હવે તેમને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવવા માટે નવા નિયમો ચાલુ કરી રહ્યું છે.

આ બેન્કો ભારતના "ડિજિટલ ઈન્ડિયા" અને "કેશલેસ ઈકોનોમી"ના ધ્યેયોને મજબૂત કરે છે.

vi. ગ્રામીણ બેન્કો / પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (Regional Rural Banks – RRBs)

પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (RRBs) એ ભારતની ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મુખ્યત્વે કાર્યરત એવી વિશેષ બેન્કો છે જેનો **મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગામડાંઓની વસ્તીની બેન્કિંગ જરૂરિયાતો પૂરી કરવી અને ગ્રામીણ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું** છે. આ બેન્કો ખાસ કરીને **ખેતી અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓને ધિરાણ (credit) પૂરું પાડવા** માટે બનાવવામાં આવી છે.

મહત્વ અને યોગદાન:

- ગામડે-ગામડે બેન્ક શાખાઓ ખોલી
- નાના-સીમાંત ખેડૂતોને સસ્તું ધિરાણ
- Priority Sector Lendingમાં ૧૦૦% યોગદાન
- PMJDY, આત્મનિર્ભર ભારત, મુદ્રા યોજના જેવી સરકારી યોજનાઓનો અમલ
- ૨૦૧૯-૨૦૨૫ વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં મર્જર કરીને મજબૂત બનાવવામાં આવી

ટૂંકમાં, RRBs એ ભારતના ગ્રામીણ અર્થતંત્રની “લાઇફલાઇન” છે અને નાણાકીય સમાવેશ તથા ગ્રામીણ વિકાસનું મહત્વનું સાધન છે.

vii. વિશિષ્ટ બેન્કો (Specialized Banks)

વિશિષ્ટ બેન્કો એ એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ છે જે ચોક્કસ ક્ષેત્રો કે ઉદ્યોગોને લગતી વિશિષ્ટ બેન્કિંગ સેવાઓ પૂરી પાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ બેન્કો તેમની સેવાઓ દ્વારા આ ક્ષેત્રોની વિશેષ નાણાકીય જરૂરિયાતોને પૂરી કરે છે અને તેમના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતમાં આ બેન્કો મુખ્યત્વે સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી છે અને તેમનું નિયમન RBI અને અન્ય સંસ્થાઓ (જેમ કે NABARD) દ્વારા થાય છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય લાંબા ગાળાના ધિરાણ, તકનીકી સલાહ અને ક્ષેત્ર-વિશિષ્ટ વિકાસ છે. 2025 સુધીમાં, આ બેન્કો ભારતના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપી રહી છે, ખાસ કરીને MSME, કૃષિ, નિકાસ અને આવાસ ક્ષેત્રમાં.

viii. **સ્થાનિક ક્ષેત્રીય બેન્કો (Local Area Banks – LABs)**

સ્થાનિક ક્ષેત્રીય બેન્કો એ ભારતમાં એક ખૂબ જ નાના સ્તરની, **ભૌગોલિક રીતે મર્યાદિત** બેન્કો છે જેનો હેતુ **ચોક્કસ સ્થાનિક વિસ્તારો** (સામાન્ય રીતે એક જિલ્લો અથવા લાગુ-લગાટ ૨-૩ જિલ્લાઓ)ની બેન્કિંગ જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનો છે. આ બેન્કો ખાસ કરીને એવા વિસ્તારોમાં કામ કરાવવા માટે બનાવવામાં આવી હતી જ્યાં મોટી વ્યાપારી બેન્કોની પહોંચ ઓછી હોય અને નાના વેપારીઓ, ખેડૂતો તથા સ્થાનિક લોકોને સરળ બેન્કિંગ સેવાઓ મળી રહે.

B. નોન-શિડ્યુલ્ડ બેન્કો (Non-Scheduled Banks)

ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થામાં નોન-શિડ્યુલ્ડ બેન્ક એટલે એવી નાણાકીય સંસ્થાઓ કે જે રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૪ની બીજી અનુસૂચિ (Second Schedule) માં સામેલ થવા માટેની શરતો પૂરી કરતી નથી. આ સૂચિમાંથી બહાર રહેવાનો અર્થ એ છે કે આ બેન્કો પર શિડ્યુલ્ડ બેન્કોની સરખામણીમાં અલગ અને સામાન્ય રીતે ઓછા કડક નિયમો લાગુ પડે છે.
હાલમાં ભારતમાં નોન-શિડ્યુલ્ડ બેન્કો ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં છે (માત્ર ૨-૩ જેટલી), જેમાં મોટે ભાગે સ્થાનિક ક્ષેત્રીય બેન્કો (Local Area Banks) અથવા કેટલીક જૂની નાની બેન્કોનો સમાવેશ થાય છે. આ બેન્કો પર RBIનું સીધું નિયંત્રણ ઓછું હોય છે અને તેમને RBI પાસેથી રિફાઇનાન્સ સુવિધા કે CRR/SLRમાં રાહત મળતી નથી.

ભારતમાં બેન્કિંગનો વિકાસ (Development of Banking in India)

ભારતમાં બેન્કિંગનો વિકાસ પાંચ મુખ્ય તબક્કામાં વહેંચી શકાય છે:

1. **પ્રાચીન અને બ્રિટિશ કાળ (1770-1947)** પ્રાચીન ભારતમાં મહાજનો અને હુંડી વ્યવસ્થા હતી. 1770માં Bank of Hindustan (પ્રથમ બેન્ક), 1806માં Bank of Bengal, 1840માં Bank of Bombay, 1843માં Bank of Madras → આ ત્રણ પ્રેસિડેન્સી બેન્કો 1921માં ઈમ્પિરિયલ બેન્ક બની. 1935માં RBIની સ્થાપના થઈ.
2. **સ્વતંત્રતા પછીનો પ્રારંભિક તબક્કો (1947-1969)**
    - 1949: RBIનું રાષ્ટ્રીયકરણ
    - 1955: ઈમ્પિરિયલ બેન્ક → State Bank of India
    - 1959-1960: 8 સહયોગી બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ
3. **રાષ્ટ્રીયકરણ અને સામાજિક બેન્કિંગ (1969-1991)**
    - 1969: 14 મોટી બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ (જમા ₹50 કરોડથી વધુ)
    - 1980: વધુ 6 બેન્કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ → કુલ 20 જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કો

- 1975: પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (RRB)ની સ્થાપના
- પરિણામ: બેન્ક શાખાઓ ૮,૦૦૦થી વધીને ૬૦,૦૦૦ થઈ, ગ્રામીણ લોન ૩%થી ૧૮% થઈ

4. **આર્થિક ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ (1991-2014)**
   - નરસિંહ રાવ-મનમોહન સરકારે નવી ખાનગી બેન્કોને લાઇસન્સ આપ્યા (ICICI, HDFC, UTI → Axis)
   - બેઝલ નિયમો લાગુ, NPA માટે SARFAESI Act (2002), IBC (2016)
   - ટેકનોલોજીનો પ્રવેશ: Core Banking, ATM, Net Banking
5. **ડિજિટલ ક્રાંતિ અને નાણાકીય સમાવેશ (2014-2025)**
   - 2014: પ્રધાનમંત્રી જન-ધન યોજના → ૬૪ કરોડ+ ખાતા (નવેમ્બર 2025 સુધી)
   - 2015-16: પેમેન્ટ્સ બેન્ક અને નાની નાણાકીય બેન્કો
   - 2016: નોટબંધી → ડિજિટલ પેમેન્ટમાં વિસ્ફોટ
   - UPI (2016): 2025માં ૬૨ મહિને ૧૪૦૦ કરોડ+ ટ્રાન્ઝેક્શન
   - 2019-2021: જાહેર ક્ષેત્રની બેન્કોનું મર્જર → ૨૭થી ૧૨ બેન્કો
   - 2022: CBDC (e-Rupee) પાયલટ

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ભારતની બેન્કિંગ વ્યવસ્થા પ્રાચીન હુંડીથી લઈને વિશ્વના સૌથી મોટા ડિજિટલ પેમેન્ટ નેટવર્ક UPI સુધીની અદ્ભુત યાત્રા છે. 1969ના રાષ્ટ્રીયકરણએ બેન્કિંગને સામાજિક ન્યાયનું સાધન બનાવ્યું, 1991ના સુધારાએ તેને સ્પર્ધાત્મક બનાવ્યું અને 2014 પછીની ડિજિટલ ક્રાંતિએ ભારતને વિશ્વનું નાણાકીય સમાવેશ અને ડિજિટલ બેન્કિંગનું મોડેલ બનાવ્યું છે. આજે 99% ગામડાઓમાં બેન્કિંગ સુવિધા અને 55 કરોડથી વધુ Jan-Dhan ખાતા ભારતની આ અદ્ભુત સફરના જીવંત પુરાવા છે.

Meaning and Nature of Bank, Banking and Banker(બેંક, બેન્કિંગ, અને બેન્કર શબ્દનો અર્થ અને તેનું સ્વરૂપ સમજાવો)

1. Meaning of Bank ('Bank' શબ્દનો અર્થ)

Bank — બેંક

A bank is a financial institution that accepts deposits and provides loans. (બેંક એ એવી નાણાકીય સંસ્થા છે જે લોકો પાસેથી જમા સ્વીકારીને તેમને લોન આપે છે.)

બેંકનો મૂળ અર્થ એ છે કે તે લોકોના વધેલા નાણાંને સલામત રાખે છે અને જરૂરિયાત હોય ત્યારે લોન તરીકે પૈસા ઉપલબ્ધ કરાવે છે. બેંક સમાજમાં નાણાંની અવરજવર સુગમ બનાવે છે, વેપારને પ્રોત્સાહન આપે છે અને આર્થિક વિકાસ માટે નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. બેંક દ્વારા આપવામાં આવતી મુખ્ય સેવાઓમાં—જમા સ્વીકારવી, લોન આપવી, ચેક-ડ્રાફ્ટ દ્વારા ચુકવણી કરવી, અને ડિજિટલ બેન્કિંગ સેવાઓ શામેલ છે.

Nature of Bank (બેંકનું સ્વરૂપ/લક્ષણો)

1. **Accepts Deposits — જમા સ્વીકારે છે**
2. **Provides Loans — લોન આપે છે**
3. **Deals in Money and Credit — નાણાં અને ક્રેડિટનો વ્યવહાર કરે છે**
4. **Provides Payment & Settlement Services — ચુકવણી અને સેટલમેન્ટ સુવિધા આપે છે**
5. **Acts as Financial Intermediary — નાણાકીય મધ્યસ્થ તરીકે કાર્ય કરે છે**, બેંક એ નાણાકીય મધ્યસ્થી (financial intermediary) છે જે બચતકર્તાઓ પાસેથી નાણાં એકઠાં કરી ધિરાણકર્તાઓને આપે છે.
6. તે વિશ્વાસ (trust) પર ચાલે છે – જમાકર્તાઓને વિશ્વાસ હોય કે તેમના પૈસા સુરક્ષિત છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછા મળશે.
7. બેંકની પાસે ચલણ સર્જનની શક્તિ (credit creation power) હોય છે (જમા × ૧/CRR).

2. Meaning of Banking('Banking' શબ્દનો અર્થ)

Banking — બેન્કિંગ

કાયદાકીય વ્યાખ્યા:

Banking Regulation Act, 1949ની કલમ ૫(બી) અનુસાર "બેન્કિંગ" એટલે જાહેર જનતા પાસેથી ચૂકવવાયોગ્ય જમા સ્વીકારવી અને તેનો ધિરાણ કે રોકાણ માટે ઉપયોગ કરવો.

Banking means accepting deposits from the public for the purpose of lending or investment.

(બેન્કિંગનો અર્થ છે—જાહેરમાંથી જમા સ્વીકારી તે નાણાંને લોન કે રોકાણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની પ્રક્રિયા.)

ભારતમાં બેન્કિંગની વ્યાખ્યા **Banking Regulation Act, 1949, Section 5(b)**માં આપવામાં આવી છે. બેન્કિંગ એક સતત અને સગવડભરી સેવા છે જેમાં બેંક લોકોના પૈસા રાખે છે અને જરૂર મુજબ લોન આપી નફો કમાય છે. બેન્કિંગમાં ચેક કલેક્શન, રેમિટન્સ, ATM, UPI, મોબાઇલ બેન્કિંગ જેવી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

Nature of Banking (બેન્કિંગનું સ્વરૂપ/લક્ષણો)

1. **Continuous Activity — સતત ચાલતી પ્રવૃત્તિ**
2. **Accepts Deposits and Lends Money — જમા સ્વીકારણ અને લોન વિતરણ**
3. **Provides Agency Functions — ગ્રાહકો માટે એજન્સી કાર્ય કરે છે (બિલ, ટેક્સ, રેન્ટ ભરવું)**
4. **Provides Utility Services — લોકરને, ATM, ડિજિટલ પેમેન્ટ જેવી સેવાઓ**
5. **Regulated Activity — RBI દ્વારા નિયમિત કાર્ય**
6. બેન્કિંગ એ વ્યવસાય (business) છે, જેમાં બેન્ક ઓછા વ્યાજે જમા લઈને વધુ વ્યાજે લોન આપીને નફો કમાય છે (Interest Spread).
7. તે સેવા આધારિત વ્યવસાય છે – ચુકવણી, રેમિટન્સ, ફોરેક્સ, ઇન્શ્યોરન્સ વેચાણ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વગેરે દ્વારા ફી-આધારિત આવક.
8. આધુનિક બેન્કિંગમાં ટેકનોલોજી (UPI, Net Banking, Mobile Banking) અને ડિજિટલાઇઝેશન મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.
9. તે નિયમનબદ્ધ વ્યવસાય (highly regulated) છે – RBI, Basel Norms, KYC, AML વગેરે.

3. Meaning of Banker ('Banker' શબ્દનો અર્થ)

Banker — બેન્કર

A banker is a person or institution engaged in banking business. (બેન્કર એ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા છે જે બેન્કિંગનો વ્યવસાય કરે છે.)

Banker શબ્દમાં વ્યક્તિ તેમજ બેન્ક ચલાવતી કંપની બંનેનો સમાવેશ થાય છે. Banker પોતાના ગ્રાહકોને નાણાંકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે જેમ કે—જમા-ઉઠાવવાની સુવિધા, લોનની વ્યવસ્થા, ચેક કલેક્શન, અને ડિજિટલ ટ્રાન્સફર.

કાયદાકીય દૃષ્ટિએ મહત્વની વ્યાખ્યા (Judicial Definitions):

1. **Sir John Paget (1920):** “કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા બેન્કર કહેવાય જો તે જાહેર જનતા પાસેથી ચલણ ખાતા (current account) સ્વીકારે.”
2. **Hart (1905):** બેન્કરના મુખ્ય લક્ષણો:
    - જાહેર જનતા પાસેથી જમા સ્વીકારવી
    - ચેક દ્વારા ચુકવણીની સુવિધા આપવી
    - જમાકર્તા અને બેન્કર વચ્ચે ઋણી-લેણદાર (debtor-creditor) સંબંધ

Nature of Banker(બેન્કરનું સ્વરૂપ)

1. **Maintains Customer Accounts — ગ્રાહકોના ખાતાઓનું સંચાલન કરે છે**
2. **Provides Loan and Advance — લોન અને એડવાન્સ આપે છે**
3. **Acts as Trustee, Agent, and Advisor — ટ્રસ્ટી, એજન્ટ અને સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરે છે**
4. **Confidential Relationship — ગ્રાહક સાથે ગુપ્તતા જાળવે છે**
5. **Obligated to Honour Cheques — ગ્રાહકના ચેક માન્ય કરવાનું દાયિત્વ**

Conclusion (પરિણામ)

Bank, Banking, અને Banker ત્રણેય પરસ્પર સંબંધિત છે. બેંક એ નાણાંકીય સંસ્થા છે; બેન્કિંગ એ જમા સ્વીકરણ અને લોન વિતરણની પ્રક્રિયા છે; અને બેન્કર એ વ્યક્તિ/સંસ્થા છે જે આ તમામ બેન્કિંગ સેવાઓ અમલમાં મૂકે છે. આ ત્રણેય તત્વો દેશની નાણાકીય પ્રણાલી અને આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

Use of words “bank”, “banker”, “banking” or “banking company”(“bank”, “banker”, “banking” or “banking company” શબ્દ નો ઉપયોગ (Section 7)

કલમ ૭નો મુખ્ય હેતુ

આ કલમનો ઉદ્દેશ્ય **“બેન્ક”**, **“બેન્કર”**, **“બેન્કિંગ” અથવા “બેન્કિંગ કંપની”** શબ્દોનો દુરુપયોગ અટકાવવાનો છે, જેથી જાહેર જનતા છેતરાય નહીં અને ખોટી કંપનીઓ બેન્ક તરીકે ન દેખાય.

કલમ ૭(૧) – પ્રતિબંધ (Prohibition)

કોઈ પણ કંપની (Company) **“bank”, “banker”, “banking” અથવા “banking company”** શબ્દો અથવા તેના કોઈપણ ડેરિવેટિવ (જેમ કે banking corporation, bank ltd.) પોતાના નામમાં,

જાહેરાતમાં, વ્યવસાયમાં કે કોઈપણ રીતે વાપરી શકે નહીં, **સિવાય કે તે RBI પાસેથી બેન્કિંગ લાઇસન્સ ધરાવતી હોય** અને આ એક્ટ હેઠળ બેન્કિંગ વ્યવસાય કરતી હોય.

કલમ ૭(૨) – અપવાદો (Exceptions)

નીચેની સંસ્થાઓને આ શબ્દો વાપરવાની છૂટ છે (RBIની પૂર્વ મંજૂરી સાથે અથવા કાયદાકીય જોગવાઈ હેઠળ):

1. **કેન્દ્રીય બેન્ક** (RBI)
2. **સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા** અને તેની સહયોગી બેન્કો (SBI Act, 1955)
3. **રાષ્ટ્રીયકૃત બેન્કો** (Nationalised Banks)
4. **સહકારી બેન્કો** (Co-operative Banks) – જો તેમના નામમાં "co-operative" સાથે હોય
5. **વિદેશી બેન્કો** – જેમને RBIએ લાઇસન્સ આપ્યું હોય
6. **અન્ય કાયદા દ્વારા સ્થાપિત બેન્કો** (જેમ કે NABARD, SIDBI, EXIM Bank – જો કાયદો પરવાનગી આપે)
7. **RBIની લેખિત મંજૂરી મેળવનાર કોઈપણ સંસ્થા**

કલમ ૭(૩) – સજા (Penalty)

જો કોઈ કંપની આ કલમનું ઉલ્લંઘન કરે તો:

- **દરેક દિવસના ઉલ્લંઘન માટે ₹૫,૦૦૦ સુધીનો દંડ** (ચાલુ ઉલ્લંઘનના કિસ્સામાં)
- **દરેક ડિરેક્ટર/અધિકારી પર પણ વ્યક્તિગત દંડ** થઈ શકે છે.

મહત્વ

- જાહેર જનતાને છેતરપિંડીથી બચાવે છે (જેમ કે Sahara, Pearls જેવા કેસોમાં "banking" શબ્દનો દુરુપયોગ થયો હતો)
- માત્ર RBI દ્વારા માન્ય બેન્કો જ આ શબ્દો વાપરી શકે, જેથી વિશ્વાસ અને સુરક્ષા જળવાય
- NBFC, ચિટ ફંડ, સહકારી સોસાયટીઓને આ શબ્દો વાપરવા પર સખત પ્રતિબંધ

સારાંશ: કલમ ૭ મુજબ ફક્ત **RBIનું લાઇસન્સ ધરાવતી બેન્કો** જ "બેન્ક" કે "બેન્કિંગ" શબ્દો વાપરી શકે છે; બાકીની કંપનીઓએ આ શબ્દો વાપરવા પર સખત પ્રતિબંધ છે અને ઉલ્લંઘન કરવા પર દંડની જોગવાઈ છે.

which business can be done and which business cannot be done by banking company (બેંક કયા પ્રકારના ધંધા કરી શકે અને કયા પ્રકારના ધંધા ન કરી શકે)

બેન્કિંગ કંપની કયા ધંધા કરી શકે અને કયા ધંધા કરી શકે નહીં

(Banking Regulation Act, 1949 – કલમ ૬, ૮ અને ૯ના આધારે)

૧. બેન્ક કંપની કયા ધંધા-વ્યવસાય કરી શકે છે (Section 6(1) – Permitted Business)

કલમ ૬(૧)માં ૧૯ જેટલી પ્રવૃત્તિઓની યાદી આપેલી છે. મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે:

ક્રમ	માન્ય પ્રવૃત્તિ (Permitted)	ઉદાહરણ/નોંધ
1	જાહેર જનતા પાસેથી જમા સ્વીકારવી (demand & time deposits)	સેવિંગ, કરંટ, ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ, રિકરિંગ ડિપોઝિટ
2	લોન અને એડવાન્સ આપવી	કેશ ક્રેડિટ, ઓવરડ્રાફ્ટ, ટર્મ લોન, હોમ લોન, વ્હીકલ લોન, ગોલ્ડ લોન
3	બિલ ઓફ એક્સચેન્જ, પ્રોમિસરી નોટ ખરીદ-વેચાણ અને ડિસ્કાઉન્ટ	ઇનલેન્ડ અને ફોરેન બિલ્સ
4	ચેક, ડ્રાફ્ટ, ઓર્ડર દ્વારા ચુકવણી-સંગ્રહની સુવિધા	NEFT, RTGS, UPI, IMPS, ચેક કલેક્શન
5	લોકર (Safe Deposit Locker) સુવિધા	બેન્ક લોકર
6	ગ્રાહક વતી એજન્ટ તરીકે કામ કરવું (Agency Business)	બિલ ભરવું, શેર ખરીદ-વેચાણ, ડિમેટ સેવા, ઇન્શ્યોરન્સ વેચાણ (Bancassurance)
7	ફોરેક્સ બિઝનેસ (Foreign Exchange)	ટ્રાવેલર્સ ચેક, કરન્સી ખરીદ-વેચાણ, LC, ફોરવર્ડ કોન્ટ્રાક્ટ
8	સરકારી સિક્યોરિટીઝ, શેર, ડિબેન્ચર ખરીદ-વેચાણ (મર્યાદામાં)	ટ્રેડિંગ અને ઇન્વેસ્ટમેન્ટ પોર્ટફોલિયો (SLR મર્યાદામાં)
9	ગેરન્ટી, ઇન્ડેમ્નિટી આપવી	બેન્ક ગેરન્ટી, લેટર ઓફ ક્રેડિટ
10	બેન્કિંગ સંબંધિત અન્ય કોઈપણ વ્યવસાય (RBIની મંજૂરી સાથે)	મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વેચાણ, વેલ્થ મેનેજમેન્ટ, ડેરિવેટિવ્ઝ ટ્રેડિંગ

બેન્ક કંપની કયા ધંધા-વ્યવસાય કરી શકે નહીં (Prohibited Business)

આ ત્રણ કલમો સૌથી મહત્વની છે:

કલમ	પ્રતિબંધિત વ્યવસાય (Prohibited)	કારણ/સજા
8	**ટ્રેડિંગ-વેપારનો ધંધો (Trading in Goods)** – માલની ખરીદી-વેચાણ, હોટેલ, રિયલ એસ્ટેટ વેચાણ વગેરે	બેન્કની લિક્વિડિટી અને સુરક્ષા જોખમમાં મૂકે. (અપવાદ: લોન ડિફોલ્ટ થાય તો NPA હેઠળ માલ કબજે લઈને ૭ વર્ષમાં વેચી શકાય)
9	**જંગમ-અચલ મિલકત ધરાવવી (Owning Immovable Property)** – પોતાના વપરાશ સિવાય જમીન-મકાન ખરીદીને રાખવું	બેન્કના પૈસા રિયલ એસ્ટેટમાં ફસાઈ ન જાય. (અપવાદ: પોતાની ઓફિસ માટે, અથવા ડિફોલ્ટરની મિલકત ૭ વર્ષ સુધી રાખી શકાય)
6(2)	**કલમ ૬(૧)માં ન આવતો કોઈપણ વ્યવસાય** – જેમ કે હોટેલ ચલાવવું, ફિલ્મ પ્રોડક્શન, શેરબજારમાં સટ્ટાબજારી વગેરે	બેન્કની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ફક્ત નાણાકીય મધ્યસ્થી છે

1. Trading of Goods (માલનો વેપાર)

બેંક કોઈપણ પ્રકારના માલ ખરીદી–વેચાણનો ધંધો કરી શકતી નથી.

- No trading of gold
- No trading of grains
- No trading of machinery

બેંક માત્ર **ગ્રાહકોની પડતરથી** માલ વેચાણ કરી શકે છે.

2. Industrial or Commercial Business (ઉદ્યોગ કે વેપારી ધંધો)

બેંક કોઈપણ પ્રકારની ફેક્ટરી, કંપની, ઉત્પાદન એકમ, માર્કેટિંગ કંપની વગેરે ચલાવી શકતી નથી.

3. Real Estate Business (રિયલ એસ્ટેટનો વ્યાપાર)

બેંક જમીન–મકાન ખરીદી-વેચાણનો ધંધો કરી શકતી નથી.
જોકે, બેંક પોતાની ઓફિસ માટે જમીન ખરીદી શકે છે.

4. Non-Banking Financial Activities Without Permission (RBI મંજૂરી વગર એનબીએફસી પ્રકારના ધંધા)

- Chit fund business
- Moneylending as a private business
- Hire-purchase financing
- Mutual benefit society business

5. Insurance Company ચલાવવી- બેંક પોતાની સ્વતંત્ર વીમા કંપની ચલાવી શકતી નથી. (ફક્ત એજન્ટ તરીકે સેવા આપી શકે.)

6. Speculative Business / Gambling (સટ્ટાબાજી કે જુગાર પ્રકારના ધંધા)- બેંક જોખમી સટ્ટાબાજી, જુગાર અથવા અનિશ્ચિત નફાવાળા ધંધાઓ કરી શકતી નથી.

7. Investment in Non-Banking Companies Beyond Limit (મર્યાદા કરતાં વધુ કંપનીઓમાં રોકાણ)- RBIની મર્યાદા કરતાં વધુ શેર ખરીદી કરી શકે નહીં.

Political Funding Without Rules (નિયમ વિના રાજકીય ફંડિંગ) - બેંકો દેશમાં રાજકીય પક્ષોને ફંડિંગ નિયંત્રણ વગર આપી શકતી નથી.

અપવાદ	માન્ય છે કે નહીં?	શરતો
ડિફોલ્ટરની મિલકત કબજે લઈને વેચવી	માન્ય	SARFAESI હેઠળ ૭ વર્ષમાં વેચવી ફરજિયાત
બેન્કની પોતાની ઓફિસ/શાખા માટે મિલકત	માન્ય	પોતાના વપરાશ માટે રાખી શકાય
સબસિડિયરી કંપની દ્વારા રિયલ એસ્ટેટ ધંધો	માન્ય (પરોક્ષ)	HDFC Ltd. (હવે HDFC Bank સાથે મર્જ), SBI Cards, SBI Life વગેરે
પેરા-બેન્કિંગ (Mutual Fund, Insurance વેચાણ)	માન્ય	એજન્ટ તરીકે, ફી આધારિત

Conclusion (નિષ્કર્ષ)

બેંકિંગ કંપનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ **જમાવડી સ્વીકારવો, લોન આપવી, નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવી** છે. બેંકો જાહેર હિતનું સંસ્થાન હોવાથી તે **જોખમી અને વેપારી ધંધાઓ** કરી શકતી નથી. બેંકના કાર્યો Banking Regulation Act, RBI માર્ગદર્શિકા અને સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ ચાલે છે.

Explain an increased power of RBI under Section 45 of 1997's Act. (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા ના ૧૯૯૭ ના કાયદા દ્વારા કલમ ૪૫ અન્વયે તેની સત્તામાં થયેલ વધારાની જોગવાઈઓ જણાવો.)

પરિચય (Introduction)

કલમ ૪૫ એ બેન્કો પર મોરેટોરિયમ (કામકાજ અટકાવવું), પુનર્ગઠન (Reconstruction) અને મર્જર (Amalgamation)ની જોગવાઈ કરે છે. ૧૯૯૭ પહેલાં RBIની સત્તાઓ ખૂબ મર્યાદિત હતી – મોરેટોરિયમ માટે હાઈકોર્ટની પરવાનગી જરૂરી હતી, પ્રક્રિયા લાંબી ચાલતી હતી અને અનેક સહકારી તથા ખાનગી બેન્કો નિષ્ફળ જતી હતી, જેના કારણે જમાકર્તાઓને મોટું નુકસાન થતું હતું. આથી **બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન (સુધારા) એક્ટ, ૧૯૯૭** દ્વારા કલમ ૪૫માં મોટા ફેરફાર કરીને RBIને **ઝડપી, સ્વતંત્ર અને નિર્ણાયક** સત્તાઓ આપવામાં આવી, જેથી નાણાકીય સ્થિરતા જળવાય અને જમાકર્તાઓના હિતોનું રક્ષણ થાય.

1. **મોરેટોરિયમ જાહેર કરવાની સત્તા (કલમ ૪૫(૧))** ૧૯૯૭ પછી RBI કેન્દ્ર સરકારની સલાહથી **એકલે હાથે મોરેટોરિયમ જાહેર કરી શકે છે** (મહત્તમ ૬ મહિના). મોરેટોરિયમ દરમિયાન બેન્કની તમામ ચુકવણીઓ અટકી જાય છે, ઉપાડ પર પ્રતિબંધ મૂકાય છે અને કોઈ લેણદાર રિકવરી કરી શકતું નથી. → **અસર:** પહેલાં હાઈકોર્ટની પરવાનગીની રાહ જોવી પડતી હતી, હવે થોડા કલાકોમાં જ કાર્યવાહી થઈ શકે છે.

   સુધારા પછી RBI કેન્દ્ર સરકારની સલાહથી નબળી બેન્ક પર મોરેટોરિયમ લગાવી શકે છે. મોરેટોરિયમ દરમિયાન:

- બેન્કિંગ કામકાજ અસ્થાયી રૂપે બંધ
- પૈસા ઉપાડવા પર પ્રતિબંધ
- ચુકવણીઓ રોકી શકાય
- લેણદારો રિકવરી કરી શકે નહીં → આનાથી બેન્કને "શ્વાસ લેવાનો સમય" મળે છે અને ઝડપી કાર્યવાહી થઈ શકે છે.

2. **પુનર્ગઠન યોજના (Reconstruction Scheme) તૈયાર કરવાની સત્તા (કલમ ૪૫(૪)(a))** RBI હવે નબળી બેન્ક માટે **સંપૂર્ણ પુનર્ગઠન યોજના બનાવી શકે છે**, જેમાં શામેલ હોય:
    - ડિરેક્ટર બોર્ડ હટાવવું
    - નવા ડિરેક્ટરો નિમવા
    - મૂડી ઘટાડવી કે વધારવી
    - નવા રોકાણકારો લાવવા → આ યોજના કેન્દ્ર સરકાર મંજૂર કરે પછી **બધા માટે ફરજિયાત** બને છે.
3. **મર્જર યોજના (Amalgamation Scheme) તૈયાર કરવાની સત્તા (કલમ ૪૫(૪)(b))** RBI નબળી બેન્કને **બીજી મજબૂત બેન્કમાં ફરજિયાત મર્જ** કરી શકે છે. ઉદાહરણ:
    - Yes Bank (2020) → SBIના નેતૃત્વમાં મર્જર
    - Lakshmi Vilas Bank (2020) → DBS Bank (India) સાથે મર્જર → આનાથી જમાકર્તાઓના પૈસા ૧૦૦% સુરક્ષિત રહે છે.
4. **યોજનાનું બંધનકર્તા સ્વરૂપ (Binding Effect) – કલમ ૪૫(૬))** કેન્દ્ર સરકાર મંજૂરી આપે પછી યોજના બેન્ક, જમાકર્તાઓ, લેણદારો, કર્મચારીઓ અને શેરધારકો **બધા માટે ફરજિયાત** બને છે. કોર્ટમાં પણ તેને સરળતાથી પડકારી શકાય નહીં.
5. **અન્ય કાયદાઓ પર વિશેષ અસર (Overriding Effect)** RBIની યોજના કંપનીઝ એક્ટ સહિત તમામ કાયદાઓ પર **વિશેષ અસર** ધરાવે છે. એટલે કોઈ કાયદો તેને અટકાવી શકતો નથી.
6. **જમાકર્તાઓના હિતોનું સર્વોચ્ચ રક્ષણ** યોજના બનાવતી વખતે RBIએ **નાના જમાકર્તાઓ, સામાન્ય જનતા અને નાણાકીય સ્થિરતા**ને સૌથી ઉપર રાખવું ફરજિયાત છે.
7. **મેનેજમેન્ટ પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ** RBI ડિરેક્ટર બોર્ડને હટાવીને પોતાના અધિકારી કે એડમિનિસ્ટ્રેટર નિમી શકે છે.
8. **કાનૂની કાર્યવાહી પર પ્રતિબંધ** મોરેટોરિયમ દરમિયાન બેન્ક વિરુદ્ધ કોઈ કેસ કે રિકવરી કાર્યવાહી થઈ શકતી નથી.
9. **ઝડપી નિર્ણય લેવાની સત્તા** પહેલાં મહિનો-વર્ષો લાગતા હતા, હવે થોડા દિવસોમાં જ નિર્ણય લઈ શકાય છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

૧૯૯૭ના સુધારાએ કલમ ૪૫ દ્વારા RBIને **મોરેટોરિયમ જાહેર કરવાની, પુનર્ગઠન-મર્જરની યોજના બનાવવાની, મેનેજમેન્ટ હટાવવાની, અન્ય કાયદાઓને ઓવરરાઈડ કરવાની અને જમાકર્તાઓનું સર્વોચ્ચ રક્ષણ કરવાની** અભૂતપૂર્વ સત્તાઓ આપી. આ સુધારા પછી ભારતમાં કોઈ મોટી બેન્ક

નિષ્ફળ થઈને જમાકર્તાઓના પૈસા ડૂબ્યા નથી. Yes Bank (2020), LVB (2020), PMC Bank જેવા કેસોમાં RBIએ આ સત્તાઓનો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને નાણાકીય વ્યવસ્થાની સ્થિરતા જાળવી રાખી છે. આથી આ સુધારો ભારતીય બેન્કિંગ ઈતિહાસનો એક મહત્વનો વળાંક ગણી શકાય.

બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ હેઠળ બેન્કિંગ કંપનીનો અંત (The Winding Up / End of a Banking Company under Banking Regulation Act, 1949)

બેન્કિંગ કંપનીનો અંત (winding up) સામાન્ય કંપનીઓની જેમ કંપનીઝ એક્ટ હેઠળ નથી થતો, પરંતુ બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, ૧૯૪૯ની કલમ ૩૮ થી ૪૪ તથા કલમ ૪૫ની જોગવાઈઓ હેઠળ થાય છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બેન્કોમાં જાહેર જનતાના પૈસા હોય છે, તેથી તેમનું લિક્વિડેશન ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક અને જમાકર્તાઓના હિતને સર્વોચ્ચ રાખીને કરવું પડે છે.

કલમ	નામ / વિષય	મુખ્ય જોગવાઈઓ (વિગતવાર)
૩૭	મોરેટોરિયમ દરમિયાન કોર્ટની કાર્યવાહી પર સ્થગિતી (Suspension of Proceedings)	• મોરેટોરિયમ લાગુ થતાં જ બેન્ક વિરુદ્ધની તમામ કાનૂની કાર્યવાહીઓ (સિવિલ-ક્રિમિનલ) આપોઆપ સ્થગિત થઈ જાય છે. • કોઈ કોર્ટ ડિક્રી પસાર કરી શકતી નથી. • મિલકત જપ્ત કે વેચાણ થઈ શકતું નથી.
૩૮	બેન્કિંગ કંપનીનું લિક્વિડેશન (Winding Up by High Court)	• બેન્કનું લિક્વિડેશન ફક્ત હાઈકોર્ટ જ કરી શકે (કંપની કોર્ટ કે ટ્રિબ્યુનલ નહીં). • ત્રણ જ સ્થિતિમાં જ લિક્વિડેશન થઈ શકે છે: 1. RBIએ લાઇસન્સ રદ કરીને અરજી કરી હોય 2. બેન્ક ૬ મહિનાથી વધુ સમયથી બેન્કિંગ બંધ કરી હોય 3. બેન્ક ચૂકવણી કરવામાં અસમર્થ (insolvent) હોય
૩૯	સ્વૈચ્છિક લિક્વિડેશન (Voluntary Winding Up)	• સૈદ્ધાંતિક રીતે શક્ય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે **અશક્ય**. • RBIની પૂર્વ મંજૂરી + કેન્દ્ર સરકારનો આદેશ જરૂરી. • અત્યાર સુધી કોઈ બેન્કે આ રીતે બંધ થયું નથી.
૪૦	બેન્ક પર કંપનીઝ એક્ટની લિક્વિડેશન જોગવાઈઓ લાગુ નહીં	• કંપનીઝ એક્ટની કલમ ૪૩૩–૪૫૫ બેન્ક પર લાગુ પડતી નથી. • બેન્કનું લિક્વિડેશન ફક્ત આ એક્ટ હેઠળ જ થઈ શકે.
૪૧	ઓફિશિયલ લિક્વિડેટરની નિમણૂક	• હાઈકોર્ટ લિક્વિડેટર નિમે છે (સામાન્ય રીતે RBI કે DICGCના અધિકારી). • લિક્વિડેટરને બેન્કની તમામ સંપત્તિનો કબજો મળે

કલમ	નામ / વિષય	મુખ્ય જોગવાઈઓ (વિગતવાર)
		છે.
૪૧A	લિક્વિડેશન દરમિયાન બેન્કનું નામ બદલી ન શકાય	લિક્વિડેશન ચાલુ હોય ત્યાં સુધી બેન્કનું નામ બદલી શકાય નહીં.
૪૨	RBIને લિક્વિડેશન માટે અરજી કરવાની ફરજ	• જો RBIને લાગે કે બેન્કનું ચાલુ રહેવું જાહેર હિતમાં નથી, તો તેણે હાઈકોર્ટમાં લિક્વિડેશન માટે અરજી કરવી **ફરજિયાત** છે.
૪૩	લિક્વિડેશનમાં ચુકવણીનો ક્રમ (Priority of Payments)	1. RBIનું દેવું 2. DICGCનું દેવું (□૫ લાખ સુધી) 3. જમાકર્તાઓ 4. સુરક્ષિત લેણદારો 5. કર્મચારીઓની પગાર-બોનસ 6. અસુરક્ષિત લેણદારો 7. પ્રેફરન્સ શેરહોલ્ડર્સ 8. ઇક્વિટી શેરહોલ્ડર્સ (ઘણી વખત શૂન્ય)
૪૩A	લિક્વિડેટરને વિશેષ સત્તાઓ	• લિક્વિડેટરને કોર્ટની પરવાનગી વિના પણ ચુકવણી કરવાની, મિલકત વેચવાની અને કેસ લડવાની સત્તા.
૪૪	અપીલનો અધિકાર	• લિક્વિડેશનના આદેશ સામે હાઈકોર્ટના બે કે તેથી વધુ જજોની બેન્ચમાં અપીલ થઈ શકે છે. • સુપ્રીમ કોર્ટમાં પણ અપીલ શક્ય છે.
૪૪A	લિક્વિડેશન પ્રક્રિયામાં કંપનીઝ એક્ટની કેટલીક જોગવાઈઓ લાગુ	ફક્ત લિક્વિડેટરની નિમણૂક, રિપોર્ટિંગ વગેરે માટે કંપનીઝ એક્ટની કેટલીક કલમો લાગુ પડે છે.
૪૫	મોરેટોરિયમ, પુનર્ગઠન અને મર્જર (1997 પછી સૌથી મહત્વની કલમ)	• RBI કેન્દ્ર સરકારની સલાહથી મોરેટોરિયમ જાહેર કરી શકે. • પુનર્ગઠન કે ફરજિયાત મર્જરની યોજના બનાવી શકે. • યોજના બધા માટે બંધનકર્તા. • હાઈકોર્ટની જરૂર નથી. • આ કલમના કારણે આજે લિક્વિડેશન લગભગ બંધ થઈ ગયું છે.

વાસ્તવિક ઉદાહરણો (Real Cases)

બેન્કનું નામ	વર્ષ	અંતનો માર્ગ	નોંધ
Global Trust Bank	2004	મર્જર (Oriental Bank of Commerceમાં)	RBIએ કલમ ૪૫ હેઠળ મર્જર

બેન્કનું નામ	વર્ષ	અંતનો માર્ગ	નોંધ
Lakshmi Vilas Bank	2020	મર્જર (DBS Bank Indiaમાં)	કલમ ૪૫ હેઠળ ફરજિયાત મર્જર
Yes Bank	2020	પુનર્ગઠન (SBIના નેતૃત્વમાં)	કલમ ૪૫ – મોરેટોરિયમ + રિકન્સ્ટ્રક્શન
Madhavpura Mercantile Co-op Bank	2012	લિક્વિડેશન	દુર્બળતા અને છેતરપિંડી પછી
Punjab & Maharashtra Co-op Bank (PMC)	2022-24	મર્જર (Unity Small Finance Bankમાં)	કલમ ૪૫ હેઠળ

સારાંશ

૧૯૯૭ અને ૨૦૨૦ના સુધારાઓ પછી બેન્કનો અંત હવે "લિક્વિડેશન" દ્વારા નહીં પણ "ફરજિયાત મર્જર કે પુનર્ગઠન" (કલમ ૪૫) દ્વારા થાય છે. છેલ્લા ૨૫ વર્ષમાં કોઈ મોટી કોમર્શિયલ બેન્કનું લિક્વિડેશન થયું નથી. આનાથી જમાકર્તાઓના પૈસા ૧૦૦% સુરક્ષિત રહે છે અને નાણાકીય વ્યવસ્થામાં આંચકો નથી આવતો. આજે બેન્ક "મરતી" નથી, પરંતુ "નવા રૂપમાં જન્મ" લે છે. આ જોગવાઈઓએ ભારતીય બેન્કિંગ વ્યવસ્થાને વિશ્વની સૌથી સુરક્ષિત અને સ્થિર વ્યવસ્થાઓમાંની એક બનાવી છે. આથી જ કહી શકાય કે આ કલમો માત્ર કાયદાકીય જોગવાઈઓ નથી, પરંતુ દેશની નાણાકીય સુરક્ષાના સૌથી મજબૂત આધારસ્તંભ છે.

લિક્વિડેશન કાર્યવાહીની ઝડપી નિકાલ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ (Special Provisions for Speedy Disposal of Winding Up Proceedings)

કલમ	કલમનું ગુજરાતી નામ	ગુજરાતીમાં સરળ સમજૂતી
૪૫B	બેન્કિંગ કંપનીઓ સંબંધિત તમામ દાવાઓનો નિર્ણય કરવાની હાઈકોર્ટની સત્તા	હાઈકોર્ટ એક જ જગ્યાએ બધા જમાકર્તા-લેણદારોના દાવાઓનો નિર્ણય કરી શકે છે, જેથી કેસ અલગ-અલગ કોર્ટમાં ન ફરે અને પ્રક્રિયા ઝડપી થાય.
૪૫C	ચાલુ કાર્યવાહીઓનું ટ્રાન્સફર	લિક્વિડેશન પછી અન્ય કોર્ટમાં ચાલતા બધા કેસો હાઈકોર્ટમાં ટ્રાન્સફર થઈ જાય છે.
૪૫D	દેવાદારોની યાદીની નક્કી કરવી	લિક્વિડેટર લોન લેનારાઓની યાદી બનાવે અને

કલમ	કલમનું ગુજરાતી નામ	ગુજરાતીમાં સરળ સમજૂતી
		હાઈકોર્ટ તેને મંજૂર કરે – એ યાદી ફાઇનલ ગણાય.
૪૫E	શેરધારકો પાસેથી બાકી રકમ વસૂલવાની વિશેષ જોગવાઈ	હાઈકોર્ટ ઝડપથી શેરધારકો પાસેથી બાકી કૉલ મની વસૂલ કરી શકે છે.
૪૫F	બેન્કના દસ્તાવેજો પુરાવા તરીકે ગણવા	બેન્કના ખાતા-પત્રો, રજિસ્ટર કોર્ટમાં આપોઆપ પુરાવા ગણાય – અલગથી સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
૪૫G	ડિરેક્ટર્સ અને ઓડિટર્સની જાહેર પૂછપરછ	હાઈકોર્ટ ડિરેક્ટર્સ-ઓડિટર્સને જાહેરમાં બોલાવીને પૂછપરછ કરી શકે છે અને તેમની ગુનાહિત જવાબદારી નક્કી કરી શકે છે.
૪૫H	ગેરરીતિ કરનાર ડિરેક્ટર્સ પાસેથી નુકસાની વસૂલવાની વિશેષ જોગવાઈ	છેતરપિંડી કરનાર ડિરેક્ટર્સ પાસેથી વ્યક્તિગત રીતે નુકસાની વસૂલી શકાય છે.
૪૫I	સંપત્તિ વસૂલવામાં મદદ કરવાની ડિરેક્ટર્સ-અધિકારીઓની ફરજ	લિક્વિડેટરને પૂરી મદદ કરવી ફરજિયાત છે, નહીં કરે તો સજા થઈ શકે.
૪૫J	લિક્વિડેશન દરમિયાન ગુનાઓ માટે વિશેષ સજાની જોગવાઈ	છેતરપિંડી, રેકોર્ડ છુપાવવા જેવા ગુનાઓ માટે ઝડપી અને કડક સજા.
૪૫L	મર્જર/પુનર્ગઠન હેઠળની બેન્કના ડિરેક્ટર્સ-ઓડિટર્સની જાહેર પૂછપરછ	કલમ ૪૫ હેઠળ મર્જર ચાલુ હોય તોપણ જાહેર પૂછપરછ થઈ શકે છે.
૪૫M	સુધારા પહેલાં ચાલુ મર્જર યોજનાઓ માટે વિશેષ જોગવાઈ	જૂની મર્જર યોજનાઓ પર પણ નવા નિયમો લાગુ પડે છે.
૪૫N	અપીલ	આ ભાગના આદેશો સામે ફક્ત હાઈકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચ અને સુપ્રીમ કોર્ટમાં જ અપીલ થઈ શકે.
૪૫O	વિશેષ મર્યાદા સમય (Special limitation period)	લિક્વિડેશનના કેસ દાખલ કરવાનો સમય સામાન્ય કરતાં વધુ છે.
૪૫P	લિક્વિડેશનમાં RBIને સલાહ આપવાનો અધિકાર	RBIની સલાહ હાઈકોર્ટે ગંભીરતાથી લેવી જોઈએ.
૪૫Q	તપાસની સત્તા	RBIને લિક્વિડેશન દરમિયાન બેન્કના રેકોર્ડ તપાસવાનો

કલમ	કલમનું ગુજરાતી નામ	ગુજરાતીમાં સરળ સમજૂતી
		અધિકાર છે.
૪૫R	રિટર્ન્સ અને માહિતી માંગવાની સત્તા	RBI લિક્વિડેટર પાસેથી કોઈ પણ સમયે માહિતી માંગી શકે છે.
૪૫S	મેજિસ્ટ્રેટની મદદ	મેજિસ્ટ્રેટે લિક્વિડેટરને મિલકતનો કબજો લેવામાં પોલીસ મદદ આપવી ફરજિયાત છે.
૪૫T	હાઈકોર્ટના આદેશોનો અમલ	હાઈકોર્ટના આદેશોને સિવિલ કોર્ટની જેમ જ અમલ કરાવી શકાય છે.
૪૫U	હાઈકોર્ટને નિયમો બનાવવાની સત્તા	હાઈકોર્ટ પોતાના વિસ્તાર માટે આ ભાગના નિયમો બનાવી શકે છે.
૪૫V	પૂર્વ ડિરેક્ટર્સ પણ સમાવિષ્ટ ગણાય	“ડિરેક્ટર” શબ્દમાં પૂર્વ ડિરેક્ટર્સ પણ આવે છે.
૪૫W	ભાગ II બેન્કો પર લાગુ નહીં	આ એક્ટનો ભાગ II (સામાન્ય લિક્વિડેશન) બેન્કો પર લાગુ પડતો નથી.
૪૫X	કેટલીક કાર્યવાહીઓને માન્ય ગણવી	આ ભાગ પહેલાં થયેલી કેટલીક કાર્યવાહીઓને કાયદેસર માનવામાં આવે છે.

આ બધી કલમોનો એકમાત્ર હેતુ એ છે કે બેન્કનું લિક્વિડેશન ઝડપથી, પારદર્શક રીતે અને જમાકર્તાઓના હિતને સર્વોચ્ચ રાખીને થાય અને કોઈ પણ ડિરેક્ટર કે અધિકારી છેતરપિંડી કરીને બચી ન શકે.

Reserve Bank of India Act, 1934

ભારતીય રીઝર્વ બેંક અધિનિયમ, ૧૯૩૪ (Reserve Bank of India Act, 1934) એ ભારતની કેન્દ્રીય બેંકની સ્થાપના, સત્તાઓ અને કાર્યો નક્કી કરતો મૂળભૂત કાયદો છે. આ અધિનિયમ ૬ માર્ચ, ૧૯૩૪ના રોજ બ્રિટિશ ભારતની વિધાનસભામાં પસાર થયો અને ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫થી અમલમાં આવ્યો. તેના પ્રીએમ્બલમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવાયું છે કે આ કાયદાનો હેતુ ભારતમાં નોટોના નિકાસનું નિયમન કરવું, રિઝર્વ જાળવવું અને દેશની મુદ્રા તથા ધિરાણ વ્યવસ્થાને દેશના હિતમાં ચલાવવી છે. આ કાયદાએ ભારતીય રીઝર્વ બેંકને નોટ ઇશ્યુ કરવાનો એકમાત્ર અધિકાર, મુદ્રા નીતિ ઘડવાની સત્તા, બેંકોનું નિયમન અને સરકારના બેંકર તરીકેની જવાબદારી આપી છે.

૧૯૪૯માં રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ આ કાયદો વધુ મજબૂત બન્યો અને સમયાંતરે તેમાં ઘણા સુધારા થયા, પરંતુ તેનો મૂળ આધાર આજે પણ ભારતની સમગ્ર નાણાકીય વ્યવસ્થાનો પાયો છે.

કેન્દ્રીય(મધ્યસ્થ) બેંક તરીકે ભારતીય રીઝર્વ બેંકના વિવિધ કાર્યો અને સત્તા (Various Functions and Power of Reserve Bank of India as Central Bank)

પરિચય

ભારતીય રીઝર્વ બેંક (Reserve Bank of India – RBI) એ ભારતની કેન્દ્રીય બેંક છે. તેની સ્થાપના 1 એપ્રિલ, 1935ના રોજ RBI Act, 1934ની જોગવાઈઓ હેઠળ થઈ હતી. શરૂઆતમાં તે ખાનગી શેરધારકોની માલિકીની હતી, પરંતુ 1 જાન્યુઆરી, 1949ના રોજ તેનું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ થયું અને તે સરકારના સંપૂર્ણ નિયંત્રણમાં આવી.

RBIનું મુખ્ય ધ્યેય પ્રીએમ્બલમાં જ સ્પષ્ટ છે: "...to regulate the issue of Bank notes and keeping of reserves with a view to securing monetary stability in India and generally to operate the currency and credit system of the country to its advantage."

હાલમાં RBIનું સંચાલન ગવર્નર (શક્તિકાંત દાસ, નવેમ્બર 2025 સુધી), 4 ડેપ્યુટી ગવર્નર અને 15 ડિરેક્ટર્સના સેન્ટ્રલ બોર્ડ દ્વારા થાય છે. મોનેટરી પોલિસી માટે 6 સભ્યોની MPC (Monetary Policy Committee) 2016થી કામ કરે છે.

RBIના મુખ્ય કાર્યો અને સત્તાઓ

1. **મુદ્રા નીતિનું ઘડતર અને અમલીકરણ (Monetary Policy)**
    - RBIનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય. 2016થી Flexible Inflation Targeting Framework અપનાવ્યું – 4% CPI ઇન્ફ્લેશન (±2%) લક્ષ્ય.
    - મુખ્ય સાધનો: Repo Rate, Reverse Repo, CRR, SLR, OMO, MSF, LAF, SDF (Standing Deposit Facility).
    - દર 2 મહિને MPC બેઠક થાય છે અને દરેક વખતે Monetary Policy Statement જાહેર થાય છે.
    - ઉદાહરણ: 2022-23માં મુદ્રાસ્ફીતિ 7%થી વધુ ગઈ ત્યારે Repo Rate 4.00%થી વધારીને 6.50% કરવામાં આવ્યો.
2. **નોટોનું એકમાત્ર નિકાસકર્તા (Sole Authority to Issue Currency)**

- RBI Actની કલમ 22 હેઠળ ફક્ત RBIને જ નોટો છાપવાનો અધિકાર છે (2 થી 2000 સુધી).
- 1ની નોટ અને ચલણી નાણાં સરકાર છાપે છે.
- 8 નવેમ્બર, 2016ની નોટબંધીમાં RBIએ 500 અને 1000ની જૂની નોટો રદ કરી 2000 અને નવી 500 નોટો રજૂ કરી.
- Clean Note Policy, Currency Chest, and Currency Verification & Processing System (CVPS) નું સંચાલન.

3. **સરકારની બેંકર, દેવું વ્યવસ્થાપક અને સલાહકાર (Banker to Government)**
   - કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના તમામ મુખ્ય ખાતા RBIમાં.
   - Government Securities (G-Sec), Treasury Bills, Dated Securitiesનું વેચાણ અને વ્યવસ્થાપન.
   - Ways and Means Advances (WMA), Overdraft (OD), Special Drawing Facility.
   - Public Debt Management Agency (PDMA) સ્થાપવાની દિશામાં આ જવાબદારી ધીમે ધીમે સરકાર પાસે ટ્રાન્સફર થઈ રહી છે (2025-26થી શરૂ થવાની શક્યતા).
4. **બેંકોની બેંક અને નિયમનકાર (Banker's Bank & Supervisor)**
   - બધી વ્યાપારી બેંકો CRR (હાલ 4.50%) અને SLR (18%) RBIમાં જમા કરે છે.
   - Liquidity Adjustment Facility (LAF), Marginal Standing Facility (MSF @ Repo+0.25%), 14-day Repo.
   - Banking Regulation Act, 1949, Payment & Settlement Systems Act, 2007, BR Actની કલમ 35A (Directions), 36ACA (Prompt Corrective Action – PCA).
   - 2020માં Yes Bank પર મોરેટોરિયમ લગાવી SBIની મદદથી રિસ્ટ્રક્ચરિંગ કર્યું.
   - Risk-Based Supervision, CAMELS રેટિંગ, Basel-III નિયમોનું અમલીકરણ.
5. **વિદેશી હૂંડિયામણનું સંચાલન (Foreign Exchange Management)**
   - FEMA, 1999 હેઠળ નિયમન.
   - Foreign Exchange Reserves (~$700 બિલિયન, નવેમ્બર 2025).
   - Rupee Trade Settlement, Vostro Accounts (2022થી રશિયા-ભારત), Asian Clearing Union.
   - Liberalised Remittance Scheme (LRS) – $250,000 પ્રતિ વર્ષ.
6. **વિકાસાત્મક અને પ્રોત્સાહક કાર્યો (Developmental & Promotional Functions)**

- NABARD (1982), SIDBI, NHB, EXIM Bank, Deposit Insurance and Credit Guarantee Corporation (DICGC).
- Priority Sector Lending (PSL) – 40% લોન કૃષિ, MSME, નબળા વર્ગ, નિકાસ વગેરેને.
- Financial Inclusion: PMJDY (2014), Lead Bank Scheme, BC/BF મોડેલ, UPI (2016), Bharat Bill Payment System, Payment Banks (Airtel, Paytm).
- Financial Literacy Centres, Centre for Financial Literacy.

7. **અન્ય મહત્વના કાર્યો (Other Important Functions)**
   - Financial Stability Report (૬૨ વર્ષે બે વખત).
   - Report on Currency & Finance, Report on Trend & Progress of Banking.
   - India's representative in IMF, World Bank, BIS, G-20 નાણામંત્રીઓની બેઠકોમાં.
   - Digital Currency – CBDC (e₹) પાઇલટ પ્રોજેક્ટ 2022-23થી શરૂ.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય રીઝર્વ બેંક એ ભારતની આર્થિક વ્યવસ્થાનું સૌથી મહત્વનું સ્તંભ છે. તે એકસાથે મુદ્રાસ્ફીતિ નિયંત્રક, નાણાકીય સ્થિરતાનો રક્ષક, બેંકોનું નિયામક, સરકારનું નાણાકીય સલાહકાર અને દેશના વિકાસનું પ્રેરક બળ છે.

1991ના આર્થિક સંકટમાં તેની મહત્વની ભૂમિકા (વિદેશી હૂંડિયામણ રિઝર્વ $1 બિલિયનથી ઓછું હતું), 2008ની વૈશ્વિક મંદીમાં ભારતને બચાવવું, 2016ની નોટબંધી, 2020ની કોવિડ મહામારીમાં રૂ. 8 લાખ કરોડની લિક્વિડિટી ઇન્જેક્શન – આ બધું RBIની ક્ષમતા અને સ્વતંત્રતાનું પ્રતીક છે.

ભવિષ્યમાં CBDC, ડિજિટલ બેન્કિંગ, ગ્રીન ફાઇનાન્સ અને નાણાકીય સમાવેશ જેવા ક્ષેત્રોમાં RBIની ભૂમિકા વધુ મહત્વની બનશે. આથી કહી શકાય કે "જ્યાં સુધી RBI મજબૂત અને સ્વતંત્ર રહેશે, ત્યાં સુધી ભારતની આર્થિક પ્રગતિ સુરક્ષિત રહેશે."

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અધિનિયમ, ૧૯૩૪ હેઠળ દંડની જોગવાઈઓની ચર્ચા (Provisions Relating To Penalty Under RBI Act, 1934)

રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (આરબીઆઈ) અધિનિયમ, ૧૯૩૪, આરબીઆઈને નિયમોનું પાલન કરાવવા માટે મજબૂત દંડની વ્યવસ્થા આપે છે, જેનો હેતુ ગેરરીતિઓ રોકવી, જાહેર હિતનું રક્ષણ

કરવું અને નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવી છે. આ જોગવાઈઓમાં ફોજદારી દંડ (જેલ અને દંડ, કોર્ટ દ્વારા), આરબીઆઈ દ્વારા સીધો નાણાકીય દંડ, રિઝર્વની ખામી માટે દંડીય વ્યાજ અને વહીવટી કાર્યવાહી (જેમ કે પ્રતિબંધ, દૂર કરવું) શામેલ છે. મુખ્ય દંડ પ્રકરણ V **(કલમ 58B–58G)**માં છે, જ્યારે **પ્રકરણ III (કલમ 42 – નિર્ધારિત બેંકો માટે)** અને પ્રકરણ IIIB **(કલમ 45-IA થી 45-QC** – નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ અથવા NBFC માટે)માં વધારાના સંદર્ભ છે. આ બેંકો, NBFC, કંપનીઓ અને વ્યક્તિઓને અનધિકૃત થાપણો, ખોટા અહેવાલો કે રિઝર્વની ખામી જેવા ઉલ્લંઘનો માટે જવાબદાર ઠેરવે છે.

૨૦૧૯ના સુધારા (ખાસ કરીને Enforcement of Security Interest and Recovery of Debts Laws (Amendment) Act, 2019 – ૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૯થી અમલમાં)એ દંડની મર્યાદા વધારી અને જેલની લઘુત્તમ મુદત દાખલ કરી, જેથી આધુનિક આર્થિક માપદંડો સાથે સુસંગત રહે. નવેમ્બર ૨૦૨૫ સુધી આ જોગવાઈઓમાં કોઈ મોટો સુધારો થયો નથી. નીચે વર્ગીકૃત ચર્ચા અને મુખ્ય કલમોનું કોષ્ટક છે.

૧. ફોજદારી દંડ (Penal Provision) (જેલ અને દંડ – કોર્ટ દ્વારા) – કલમ 58B

કલમ 58B ગંભીર ઉલ્લંઘનો (જેમ કે છેતરપિંડી, અનધિકૃત કાર્યવાહી) માટે ગ્રેડેડ શિક્ષા આપે છે. તે વ્યક્તિઓ, કંપનીઓ અને સંસ્થાઓને લાગુ પડે છે, દંડ ઘણીવાર ઉલ્લંઘનની ગંભીરતા પ્રમાણે (દા.ત. સંડોવાયેલી રકમનો બમણો). ફરિયાદ માટે આરબીઆઈના અધિકૃત અધિકારીની જરૂર (કલમ 58E), દંડ સરકારને જમા (કલમ 58F).

ઉપ-કલમ	મુખ્ય ઉલ્લંઘન	દંડ	હેતુ/નોંધ
58B(1)	જાહેર થાપણો માટે અરજી, રિટર્ન કે પ્રોસ્પેક્ટસમાં જાણીજોઈને ખોટા નિવેદનો/છુપાવટ.	3 વર્ષ સુધી જેલ, અને/અથવા દંડ.	થાપણદારોનું રક્ષણ.
58B(2)	પુસ્તકો/દસ્તાવેજો આપવામાં નિષ્ફળતા કે માહિતી આપવામાં નિષ્ફળતા.	૧ લાખ સુધી દંડ; ચાલુ રાખવા પર દરરોજ ૫,૦૦૦ વધારાનો.	નિરીક્ષણ સુનિશ્ચિત કરે; ૨૦૧૯માં સુધારો.
58B(3)	કલમ 31 (કરન્સી નોટ્સ	બિલ/હુંડી/પ્રોમિસરી નોટની	અનધિકૃત સાધનો

ઉપ-કલમ	મુખ્ય ઉલ્લંઘન	દંડ	હેતુ/નોંધ
	લીગલ ટેન્ડર)નું ઉલ્લંઘન.	રકમ જેટલો દંડ.	રોકે.
58B(4)	પ્રતિબંધિત ક્રેડિટ માહિતીનું પ્રકાશન (કલમ 45E હેઠળ).	૬ મહિના સુધી જેલ, અથવા ૧,૦૦૦ સુધી દંડ, અથવા બંને.	ગોપનીયતા રક્ષે.
58B(4A)	આરબીઆઈ નોંધણી વગર કાર્ય (NBFC માટે કલમ 45-IA(1) હેઠળ).	જેલ: ૧–૫ વર્ષ; દંડ: ૧ લાખ–૨૫ લાખ. લઘુત્તમ મર્યાદા લાગુ.	અનિયંત્રિત ધીરધાર રોકે; ૧૯૯૭માં દાખલ, ૨૦૧૯માં વધારો.
58B(4AA)	ઓડિટરનું આરબીઆઈ નિર્દેશોનું પાલન ન કરવું (કલમ 45MA હેઠળ).	૧૦ લાખ સુધી દંડ.	ઓડિટરની જવાબદારી.
58B(4AAA)	એસેટ વર્ગીકરણ આદેશનું પાલન ન કરવું (કલમ 45QA(2) હેઠળ).	૩ વર્ષ સુધી જેલ; દંડ: ડિફોલ્ટના દરરોજ લઘુત્તમ ૫,૦૦૦.	ચોક્કસ રિપોર્ટિંગ; ૧૯૯૭માં દાખલ.
58B(5)	(i) અનધિકૃત થાપણો કે પ્રકરણ IIIB નિર્દેશોનું ઉલ્લંઘન; (ii) કલમ 45J (પ્રોસ્પેક્ટસ નિયમન)નું પાલન ન કરવું.	૩ વર્ષ સુધી જેલ; દંડ: થાપણ/રકમનો બમણો.	થાપણ ગેરરીતિઓ રોકે; ૨૦૧૯માં વધારો.
58B(5A)	કલમ 45S (થાપણો માટે છેતરપિંડીયુક્ત પ્રલોભન)નું ઉલ્લંઘન.	જેલ: ૧–૨ વર્ષ; દંડ: થાપણનો બમણો અથવા ૧,૦૦૦–૨,૦૦૦ (જે વધુ હોય). કોર્ટ CrPC મર્યાદા ઓળંગી શકે.	પોન્ઝી સ્કીમ રોકે; ૧૯૮૪માં દાખલ.
58(6)	અન્ય કોઈ ચાલુ ઉલ્લંઘન.	૧ લાખ સુધી દંડ; દરરોજ ૧૦,૦૦૦ વધારાનો.	સામાન્ય જોગવાઈ; ૨૦૧૯માં સુધારો.

કલમ 58C (કંપનીઓના અપરાધો) કોર્પોરેટ સંસ્થાઓને જવાબદાર ઠેરવે છે, ડિરેક્ટર, મેનેજર કે અધિકારીઓને તેમની સંમતિ, મિલીભગત કે બેદરકારીથી દોષી ગણે છે. "કંપની"માં ફર્મ, સહકારી અને NBFC શામેલ. યોગ્ય સાવચેતીનો પુરાવો વ્યક્તિઓને મુક્ત કરી શકે.

૨. આરબીઆઈ દ્વારા સીધો નાણાકીય દંડ – કલમ 58G

આ કલમ આરબીઆઈને કોર્ટ વગર ઝડપી દંડ લાદવાની સત્તા આપે છે. દંડ લેન્ડ રેવેન્યુની જેમ વસૂલાય છે, નોટિસ પછી સુનાવણીની તક મળે છે.

મુખ્ય બાબતો	દંડની રકમ	લાગુ પડવું
સામાન્ય ઉલ્લંઘન (કલમ 45-IA(1), 45-IB, 45-IC).	₹૨૫,૦૦૦ સુધી (૨૦૧૯માં ₹૧૦ લાખ).	NBFC નોંધણી, એસેટ જાળવણી, રિઝર્વ ફંડ.
ગંભીર ડિફોલ્ટ (દા.ત. 58B(4A), (5)(a)/(aa)).	સંડોવાયેલી રકમનો બમણો અથવા ₹૧૦ લાખ (જે વધુ); ચાલુ રાખવા પર દરરોજ ₹૧ લાખ વધારાનો.	અનધિકૃત થાપણો, પ્રોસ્પેક્ટસ ઉલ્લંઘન.
વસૂલાત	કોર્ટ દ્વારા જો ચૂકવાય નહીં; નિયત તારીખથી ૧૫% વ્યાજ.	લાંબી કાર્યવાહી વગર પાલન.

આનો ઉપયોગ થાય છે; દા.ત. ૨૦૨૫માં આરબીઆઈએ ફિનટેક પર દંડ લાદ્યા (બ્રિજ ફિનટેક: ₹૧૦ લાખ, પેમી ઈન્ડિયા: ₹૨ લાખ – KYC ખામી માટે).

૩. નિર્ધારિત બેંકો માટે દંડીય વ્યાજ અને દંડ – કલમ 42

રોકડ રિઝર્વ જાળવણીની નિષ્ફળતા માટે દંડ આર્થિક નુકસાન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ઉપ-કલમ	ઉલ્લંઘન	દંડ	અમલ
42(3)	ન્યૂનતમ કરતાં ઓછી દૈનિક	દંડીય વ્યાજ: બેંક રેટ + ૩%	આપોઆપ; લિક્વિડિટી

ઉપ-કલમ	ઉલ્લંઘન	દંડ	અમલ
	સરેરાશ (પખવાડિયું).	(પ્રથમ પખવાડિયું); પછી +૫%.	શિસ્ત.
42(3A)	નોટિસ પછી સતત ડિફોલ્ટ; ડિરેક્ટર/અધિકારીઓની સંડોવણી.	દંડ: ₹૫૦૦ પ્રતિ પખવાડિયું (ડિરેક્ટર); આરબીઆઈ નવી થાપણો પ્રતિબંધિત કરી શકે, ₹૫૦૦/દિવસ દંડ.	વ્યક્તિગત જવાબદારી; "અધિકારી"માં શાખા મેનેજર શામેલ.
42(4)	રિટર્ન આપવામાં નિષ્ફળતા.	ડિફોલ્ટના દરરોજ ₹૧૦૦.	સમયસર રિપોર્ટિંગ.
42(5)	દંડ ચૂકવવામાં નિષ્ફળતા.	કોર્ટ દ્વારા વસૂલ; આરબીઆઈ કારણસર માફી આપી શકે.	નોટિસના ૧૪ દિવસમાં ચૂકવવું.

૪. NBFC માટે વહીવટી કાર્યવાહી (પ્રકરણ IIIB)

આ "દંડ" ન હોય પણ શિક્ષાત્મક સાધન તરીકે કામ કરે છે, ઘણીવાર કલમ 58Bના દાવા તરફ દોરે છે. આમાં શામેલ છે:

- **દંડીય વ્યાજ (કલમ 45-IB):** એસેટ રોકાણની ખામી – બેંક રેટ + ૩% (પ્રથમ ત્રિમાસિક), પછી +૫%; કલમ 42(5) જેવી વસૂલાત.
- **પ્રતિબંધો (કલમ 45MB, 45NA):** થાપણ સ્વીકાર કે એસેટ વેચાણ પર પ્રતિબંધ; અનધિકૃત પ્રલોભન કલમ 58B(5A) સાથે જોડાયેલ.
- **કર્મચારી અને શાસન કાર્યવાહી (કલમ 45-ID, 45-IE):** ડિરેક્ટર દૂર કરવું કે બોર્ડ સુપરસીડ.
- **વાઇન્ડિંગ અપ (કલમ 45-MC):** જાહેર હિતમાં કોર્ટમાં વિસર્જનની અરજી.
- **ઓડિટર દંડ (કલમ 45MA, 45MAA):** ખોટા પ્રમાણપત્ર માટે ₹૧૦ લાખ સુધી દંડ; આરબીઆઈ ઓડિટરને બ્લેકલિસ્ટ કરી શકે.
- **ઓવરરાઈડ (કલમ 45-Q):** પ્રકરણ IIIBના દંડ અન્ય કાયદાઓ પર વર્ચસ્વ ધરાવે.

આ જોગવાઈઓ મોટે ભાગે ૧૯૯૭માં દાખલ થઈ, ૨૦૧૯માં મજબૂત બની (ડિજિટલ ધીરધાર, ગ્રૂપ કંપનીઓ – કલમ 45-NAA).

વ્યાપક અસર અને સુરક્ષા

- **કલમ 58D:** કલમ 58B ચોક્કસ કેસોમાં (દા.ત. કલમ 42) લાગુ ન પડે, તેના બદલે દંડીય વ્યાજ.
- **સદ્ભાવના રક્ષણ (કલમ 58A):** સદ્ભાવના કાર્યવાહીથી આરબીઆઈ સુરક્ષિત.
- **ન્યાયિક નિરીક્ષણ:** ઉચ્ચ કોર્ટમાં અપીલ; 58B(4A)/(5A)માં લઘુત્તમ સજા નરમાઈ રોકે.

RBI Integrated Ombudsman Scheme, 2026

ભારતીય રિઝર્વ બેંકે Reserve Bank – Integrated Ombudsman Scheme, 2026 (RB-IOS, 2026) 16 જાન્યુઆરી 2026ના રોજ જાહેર કરી હતી. આ યોજના 1 જુલાઈ 2026થી અમલમાં આવી અને તેણે 2021ની યોજના સ્થાને લીધી છે.

પરિચય (Introduction)

ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) દેશની બેંકિંગ અને નાણાકીય વ્યવસ્થાનું નિયમન કરતી મુખ્ય સંસ્થા છે. બેંકો અને RBI દ્વારા નિયંત્રિત અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ ગ્રાહકોને સેવાઓ પૂરી પાડતી વખતે કોઈ ખામી કરે, તો ગ્રાહકોને પોતાની ફરિયાદના નિરાકરણ માટે સરળ અને અસરકારક વ્યવસ્થા જરૂરી છે.

આ હેતુથી RBIએ સંકલિત લોકપાલ યોજના અમલમાં મૂકી છે. આ યોજના હેઠળ ગ્રાહક બેંક અથવા આવરી લેવાયેલી નાણાકીય સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવેલી સેવાની ખામી અંગે ફરિયાદ કરી શકે છે.

આ યોજના હેઠળ ફરિયાદના નિરાકરણ માટે સામાન્ય રીતે કોઈ ફી ચૂકવવાની હોતી નથી. તેનો હેતુ ગ્રાહકને લાંબી અને ખર્ચાળ કાનૂની કાર્યવાહી વિના ફરિયાદના નિરાકરણનો વિકલ્પ આપવાનો છે.

લોકપાલનો અર્થ (Meaning of Ombudsman)

લોકપાલ (Ombudsman) એટલે એવી અધિકૃત વ્યક્તિ, જે ગ્રાહકોની ફરિયાદોની તપાસ કરે અને સંબંધિત સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવેલી સેવામાં ખામી હોય તો ફરિયાદના નિરાકરણ માટે કાયદા અને લાગુ નિયમો અનુસાર કાર્યવાહી કરે.

RBI લોકપાલ RBI દ્વારા નિયુક્ત અધિકારી છે, જે આ યોજના હેઠળ આવરી લેવાયેલી સંસ્થાઓ સામેની ગ્રાહક ફરિયાદોનું નિરાકરણ કરે છે.

યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશો (Objectives)

1. ગ્રાહકોની ફરિયાદોનું ઝડપી અને સરળ નિરાકરણ કરવું.
2. બેંકિંગ અને નાણાકીય સેવાઓમાં ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ કરવું.
3. ફરિયાદના નિરાકરણ માટે ખર્ચમુક્ત વ્યવસ્થા પૂરી પાડવી.
4. બેંકો અને અન્ય આવરી લેવાયેલી સંસ્થાઓને તેમની સેવાઓમાં રહેલી ખામીઓ સુધારવા પ્રોત્સાહિત કરવી.
5. ગ્રાહકોને લાંબી ન્યાયિક પ્રક્રિયાના વિકલ્પરૂપે વૈકલ્પિક ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવી.
6. દેશભરમાં એકીકૃત અને અધિકારક્ષેત્રથી સ્વતંત્ર ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવી.

યોજનાની મુખ્ય વિશેષતાઓ (Salient Features)

(1) One Nation, One Ombudsman – એક દેશ, એક લોકપાલ અભિગમ

ગ્રાહકે ફરિયાદ માટે કઈ જૂની યોજના લાગુ પડે છે અથવા કઈ લોકપાલ કચેરીનો સંપર્ક કરવો તે નક્કી કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ફરિયાદ કેન્દ્રીય પોર્ટલ મારફતે દાખલ કરી શકાય છે.

(2) Cost-Free Mechanism – ખર્ચમુક્ત વ્યવસ્થા

યોજના હેઠળ ફરિયાદ દાખલ કરવા કે તેના નિરાકરણ માટે RBI કોઈ ફી લેતું નથી.

(3) Deficiency in Service – સેવામાં ખામી

ફરિયાદનો મુખ્ય આધાર નિયંત્રિત સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવતી સેવામાં ખામી હોવાનો છે. આ ખામીને કારણે નાણાકીય નુકસાન થયું હોય તે જરૂરી નથી.

(4) Centralised Complaint System – કેન્દ્રીય ફરિયાદ વ્યવસ્થા

ઓનલાઇન ફરિયાદ માટે RBIનું Complaint Management System (CMS) ઉપલબ્ધ છે. ઈ-મેઇલ અને લેખિત ફરિયાદો માટે Centralised Receipt and Processing Centre (CRPC) કાર્ય કરે છે.

(5) Online Tracking – ઓનલાઇન સ્થિતિની તપાસ

ફરિયાદ નોંધાયા પછી મળેલા ફરિયાદ નંબરનો ઉપયોગ કરીને તેની સ્થિતિ ઓનલાઇન જાણી શકાય છે.

(6) Settlement and Award – સમાધાન અને નિર્ણય

ફરિયાદનું સમાધાન કરાવવાનો પ્રયાસ થઈ શકે છે. સમાધાન ન થાય અને સેવામાં ખામી જણાય, તો યોજના હેઠળ RBI લોકપાલ Award એટલે કે નિર્ણય આપી શકે છે.

(7) Appeal – અપીલની જોગવાઈ

યોજના હેઠળ લોકપાલના Award સામે નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં અપીલ કરવાની જોગવાઈ છે.

કઈ સંસ્થાઓ યોજનામાં આવરી લેવાય છે? (Entities Covered)

2026ની યોજના હેઠળ મુખ્યત્વે નીચેની નિયંત્રિત સંસ્થાઓ આવરી લેવાય છે.

સંસ્થાનો પ્રકાર	**લાગુ પડતી જોગવાઈ**
બેંકો	વ્યાપારી બેંકો, પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો, રાજ્ય સહકારી બેંકો, જિલ્લા/કેન્દ્રીય સહકારી બેંકો અને નિર્ધારિત શહેરી સહકારી બેંકો
NBFCs	RBIમાં નોંધાયેલી અને યોજનાની નિર્ધારિત શરતો પૂર્ણ કરતી નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ
Non-bank PPI Issuers	બેંક સિવાયની પ્રીપેઇડ પેમેન્ટ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ જારી કરતી આવરી લેવાયેલી સંસ્થાઓ
Credit Information Companies	ક્રેડિટ માહિતી કંપનીઓ

મહત્વની મર્યાદાઓ

- શહેરી સહકારી બેંકો માટે લાગુ પડતી શ્રેણીમાં અગાઉના નાણાકીય વર્ષના ઓડિટેડ બેલેન્સ શીટ મુજબ ઓછામાં ઓછી 50 કરોડની ડિપોઝિટની શરત લાગુ પડે છે.
- NBFCs માટે સામાન્ય રીતે 100 કરોડ અથવા વધુની સંપત્તિ અને ગ્રાહકો સાથેનો સંપર્ક અથવા ડિપોઝિટ સ્વીકારવાની સત્તા સંબંધિત શરતો લાગુ પડે છે.
- તમામ NBFCs આપમેળે યોજનામાં આવરી લેવાતી નથી. કેટલીક શ્રેણીઓ સ્પષ્ટ રીતે બાકાત છે.
- માત્ર RBI દ્વારા નિયંત્રિત હોવું પૂરતું નથી; સંબંધિત સંસ્થા 2026ની યોજનામાં આવરી લેવાયેલી હોવી જોઈએ.

સેવામાં ખામીનો અર્થ (Deficiency in Service)

યોજનામાં સેવાની ખામી એટલે એવી સેવા આપવામાં થયેલી ઊણપ અથવા અપૂરતા, જે નિયંત્રિત સંસ્થાએ કાયદા અથવા અન્ય લાગુ જોગવાઈઓ હેઠળ આપવી જરૂરી હોય.

આ ખામીથી ગ્રાહકને નાણાકીય નુકસાન થયું હોય કે ન થયું હોય, બંને સંજોગોમાં ફરિયાદ થઈ શકે છે, જો યોજનાની અન્ય શરતો પૂર્ણ થતી હોય.

ઉદાહરણો:

- બેંક દ્વારા યોગ્ય કારણ વિના નાણાં ટ્રાન્સફર કરવામાં વિલંબ.
- ગ્રાહકના ખાતામાંથી ખોટી રીતે રકમ કપાઈ જવી.
- ATM અથવા ડિજિટલ પેમેન્ટની નિષ્ફળ લેવડદેવડમાં લાગુ નિયમો મુજબ રકમ પરત ન કરવી.
- લોન અથવા બેંકિંગ સેવાઓમાં લાગુ RBI સૂચનાઓનું પાલન ન કરવું.
- ક્રેડિટ માહિતીમાં ભૂલ હોવા છતાં યોગ્ય કાર્યવાહી ન કરવી.

આ ઉદાહરણોમાં ફરિયાદની સ્વીકાર્યતા હકીકતો, લાગુ નિયમો અને યોજનાની શરતો પર આધારિત રહેશે.

ફરિયાદ કોણ કરી શકે? (Who Can File a Complaint?)

યોજનાની શરતોને આધીન રહીને:

1. સેવામાં ખામીથી પીડિત ગ્રાહક પોતે ફરિયાદ કરી શકે છે.

2. ગ્રાહક લેખિત અધિકૃતતા આપીને અધિકૃત પ્રતિનિધિ મારફતે ફરિયાદ કરી શકે છે.
3. વકીલ મારફતે સામાન્ય રીતે ફરિયાદ કરી શકાતી નથી, સિવાય કે વકીલ પોતે આ ફરિયાદમાં પીડિત વ્યક્તિ હોય.

ફરિયાદમાં ગ્રાહકની વિગતો, સંબંધિત સંસ્થાની માહિતી, અગાઉ કરેલી ફરિયાદનો પુરાવો, સંબંધિત વ્યવહારની વિગતો અને માંગવામાં આવતી રાહત સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ.

ફરિયાદ ક્યારે કરી શકાય? (When Can a Complaint Be Filed?)

સૌપ્રથમ સંબંધિત બેંક અથવા નાણાકીય સંસ્થા સમક્ષ ફરિયાદ કરવી જરૂરી છે.

જો સંસ્થા ફરિયાદ **મળ્યાથી 30 દિવસમાં જવાબ ન આપે** અથવા RBI, NPCI કે કાર્ડ નેટવર્કની લાગુ માર્ગદર્શિકામાં વધુ સમય નિર્ધારિત હોય, તો લાગુ પડતી વધુ સમયમર્યાદા ધ્યાનમાં લેવાય છે. જો ગ્રાહકને જવાબ મળી ગયો હોય પરંતુ તેનાથી સંતોષ ન હોય, તો નિર્ધારિત સમયગાળો પૂરો થાય તે પહેલાં પણ RBI લોકપાલનો સંપર્ક કરી શકાય છે.

2026ની યોજનામાં ફરિયાદ સામાન્ય રીતે લાગુ સમયમર્યાદા પૂર્ણ થયાની તારીખથી અથવા સંસ્થાના છેલ્લા સંદેશાવ્યવહારની તારીખથી, જે પછીની હોય તે **તારીખથી 90 દિવસની** અંદર દાખલ કરવી જોઈએ. મૂળ સંસ્થાને કરેલી ફરિયાદ પણ લાગુ પડતી Limitation Act, 1963ની સમયમર્યાદામાં હોવી જરૂરી છે.

ફરિયાદ દાખલ કરવાની પ્રક્રિયા (Procedure for Filing a Complaint)

Step 1: સંબંધિત સંસ્થા સમક્ષ ફરિયાદ

બેંક અથવા આવરી લેવાયેલી નાણાકીય સંસ્થાને લેખિત અથવા માન્ય માધ્યમથી ફરિયાદ કરો અને પુરાવો સાચવો.

Step 2: જવાબ અથવા સમયમર્યાદાની રાહ

30 દિવસ અથવા લાગુ પડતી વધુ સમયમર્યાદા સુધી જવાબ ન મળે, અથવા મળેલા જવાબથી અસંતોષ હોય.

Step 3: RBI લોકપાલ સમક્ષ ફરિયાદ

CMS પોર્ટલ, ઈ-મેઇલ અથવા લેખિત અરજીથી ફરિયાદ દાખલ કરો.

Step 4: ફરિયાદની તપાસ

ફરિયાદ સ્વીકાર્ય છે કે નહીં તેની તપાસ થશે અને સંબંધિત સંસ્થા પાસેથી જવાબ તથા દસ્તાવેજો મંગાવવામાં આવી શકે છે.

Step 5: સમાધાન અથવા Award

સમાધાન, કારણો સાથે ફરિયાદનો અસ્વીકાર અથવા યોગ્ય કિસ્સામાં Award દ્વારા નિરાકરણ.

ફરિયાદ ક્યાં દાખલ કરવી?

- ઓનલાઇન: RBI Complaint Management System
- ઈ-મેઇલ: crpc@rbi.org.in

કઈ ફરિયાદો સ્વીકાર્ય નથી? (Non-Maintainable Complaints)

યોજના હેઠળ નીચેની ફરિયાદોનો સામાન્ય રીતે સ્વીકાર થતો નથી:

1. પહેલાં સંબંધિત સંસ્થાને ફરિયાદ કર્યા વિના સીધી RBI લોકપાલ સમક્ષ કરેલી ફરિયાદ.
2. લાગુ સમયમર્યાદા પૂરી થાય તે પહેલાં કરેલી ફરિયાદ, જ્યાં સમયમર્યાદા અથવા અસંતોષ અંગેની શરતો પૂર્ણ ન થતી હોય.
3. નિર્ધારિત 90 દિવસની સમયમર્યાદા પછી દાખલ કરેલી ફરિયાદ.
4. અધૂરી માહિતી અથવા જરૂરી દસ્તાવેજો વિનાની ફરિયાદ.
5. એક જ મુદ્દે કોર્ટ, ટ્રિબ્યુનલ, આર્બિટ્રેટર અથવા અન્ય ન્યાયિક/અર્ધ-ન્યાયિક મંચ સમક્ષ પહેલેથી પેન્ડિંગ અથવા ગુણદોષના આધારે નિકાલ થયેલી ફરિયાદ.
6. વ્યાપારી નિર્ણય અથવા સંસ્થાના વાણિજ્યિક વિવેકાધિકાર સાથે સંબંધિત બાબતો.
7. RBIના નિયમનક્ષેત્રની બહારની સેવાઓ અંગેની ફરિયાદો.
8. બે સંસ્થાઓ વચ્ચેના વિવાદો અથવા કર્મચારી-નિયોજક સંબંધના વિવાદો.
9. અપમાનજનક, ત્રાસદાયક અથવા પાયાવિહોણી ફરિયાદો.
10. એવી ફરિયાદો જેમાં સેવાની ખામીનો કોઈ આધાર દેખાતો ન હોય અને જે માત્ર સૂચન, પ્રશ્ન અથવા માર્ગદર્શનની માંગ હોય.

કાયદામાં નિર્ધારિત અપવાદો અને દરેક કેસના તથ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને જ ફરિયાદની સ્વીકાર્યતા નક્કી કરવામાં આવે છે.

લોકપાલ દ્વારા મળતી રાહત અને વળતર (Relief and Compensation)

યોજના હેઠળ ફરિયાદમાં સામેલ રકમ માટે કોઈ નિશ્ચિત મહત્તમ મર્યાદા નથી. પરંતુ લોકપાલ આપી શકે તેવા વળતરની મર્યાદા અલગ છે.

રાહતનો પ્રકાર	મહત્તમ મર્યાદા
ફરિયાદના પરિણામે થયેલા અનુસંગિક નુકસાન માટે વળતર	30 લાખ
સમયનો બગાડ, ખર્ચ, હેરાનગતિ અથવા માનસિક પીડા માટે વળતર	3 લાખ

આ મર્યાદાઓ મહત્તમ છે; દરેક ફરિયાદમાં આટલું વળતર આપમેળે મળતું નથી. લોકપાલ કેસના તથ્યો અને લાગુ જોગવાઈઓ પ્રમાણે નિર્ણય કરે છે.

ફરિયાદનું નિરાકરણ (Redressal of Complaint)

ફરિયાદ મળ્યા પછી RBI Ombudsman શું કરે છે?

RBI Integrated Ombudsman Scheme, 2026 હેઠળ ફરિયાદ મળ્યા પછી RBI Ombudsman ફરિયાદની પાત્રતા તપાસે છે અને ત્યારબાદ નીચે મુજબ કાર્યવાહી કરી શકે છે.

(1) ફરિયાદની પ્રાથમિક તપાસ (Preliminary Scrutiny)

સૌપ્રથમ ફરિયાદ યોજના હેઠળ સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે નહીં તેની તપાસ થાય છે.

- ફરિયાદ RBI Ombudsmanને સીધી સંબોધિત હોવી જોઈએ.
- ગ્રાહકે પહેલાં સંબંધિત બેંક અથવા નાણાકીય સંસ્થાને ફરિયાદ કરી હોવાનો પુરાવો હોવો જોઈએ.
- ફરિયાદમાં જરૂરી માહિતી અને દસ્તાવેજો હોવા જોઈએ.
- ફરિયાદ યોજનાની સમયમર્યાદા અને અન્ય પાત્રતાની શરતોનું પાલન કરતી હોવી જોઈએ.

ઉદાહરણ: ગ્રાહક બેંકમાં ફરિયાદ કર્યા વિના સીધો RBI Ombudsman પાસે જાય, તો લાગુ પડતી પૂર્વશરત પૂર્ણ ન થવાને કારણે ફરિયાદ સ્વીકારવામાં ન આવી શકે.

(2) સંબંધિત સંસ્થાનો જવાબ મેળવવો (Seeking Response)

જો ફરિયાદ સ્વીકારવા યોગ્ય હોય, તો RBI Ombudsmanની કચેરી સંબંધિત બેંક અથવા નાણાકીય સંસ્થાને ફરિયાદ અંગે જવાબ આપવા અને જરૂરી માહિતી રજૂ કરવા કહે છે.

ઉદાહરણ: ગ્રાહકના ખાતામાંથી ખોટી રીતે બે વાર રકમ કપાઈ હોય, તો બેંક પાસેથી ટ્રાન્ઝેક્શનની વિગતો, ગ્રાહકની ફરિયાદ અને બેંકે લીધેલાં પગલાં અંગે સ્પષ્ટતા માગી શકાય છે.

(3) દસ્તાવેજો અને પુરાવાઓની તપાસ (Examination of Documents and Evidence)

RBI Ombudsman નીચેની બાબતોનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે:

- ગ્રાહક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા દસ્તાવેજો.
- બેંક અથવા નાણાકીય સંસ્થા દ્વારા આપવામાં આવેલો જવાબ.
- ખાતાની વિગતો, ટ્રાન્ઝેક્શન રેકોર્ડ અને સંબંધિત પુરાવા.
- RBIના લાગુ પડતા નિયમો, સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શિકાઓ.

આ તપાસનો હેતુ એ નક્કી કરવાનો છે કે સંસ્થાની સેવા આપવામાં ખરેખર કોઈ ખામી (Deficiency in Service) રહી છે કે નહીં.

(4) સમાધાન કરાવવું (Facilitating Settlement)

ફરિયાદનું નિરાકરણ લાવવા માટે RBI Ombudsman પક્ષકારો વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનો પ્રયાસ કરી શકે છે. જરૂરી હોય ત્યારે મધ્યસ્થી અથવા અન્ય યોગ્ય પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે.

ઉદાહરણ: બેંકે ગ્રાહક પાસેથી ખોટો ચાર્જ વસૂલ્યો હોય અને તપાસમાં તે ચાર્જ અયોગ્ય જણાય, તો બેંકને યોગ્ય રકમ પરત આપવા માટે સમાધાન થઈ શકે છે.

(5) નિર્ણય અથવા એવોર્ડ આપવો (Passing an Award)

જો ફરિયાદનું સમાધાન ન થાય અને યોજના હેઠળ જરૂરી શરતો પૂર્ણ થતી હોય, તો RBI Ombudsman નિયમો અનુસાર નિર્ણય અથવા એવોર્ડ આપી શકે છે.

એવોર્ડમાં યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં બેંક અથવા સંબંધિત સંસ્થાને ફરિયાદીના હિતમાં જરૂરી પગલાં લેવા અથવા વળતર ચૂકવવા અંગે નિર્દેશ આપવામાં આવી શકે છે. વળતરની સત્તા યોજનામાં નક્કી કરેલી મર્યાદાઓને આધીન છે.

RBI Integrated Ombudsman Scheme, 2026 હેઠળ:

- પરિણામસ્વરૂપ નુકસાન (Consequential Loss) માટે વળતર ₹30 લાખ સુધી હોઈ શકે છે.
- ફરિયાદીના સમયના નુકસાન, ખર્ચ, હેરાનગતિ અથવા માનસિક યાતના માટે વળતર ₹3 લાખ સુધી હોઈ શકે છે.

આ મર્યાદાઓ આપમેળે મળવાપાત્ર રકમ નથી; વળતરનો નિર્ણય કેસના તથ્યો અને લાગુ નિયમો પર આધારિત છે.

(6) ફરિયાદનો અસ્વીકાર (Rejection of Complaint)

RBI Ombudsman અથવા RBI Deputy Ombudsman યોજના હેઠળ નિર્ધારિત કારણોસર ફરિયાદનો અસ્વીકાર કરી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે:

- ફરિયાદ યોજના હેઠળ સ્વીકારવા યોગ્ય ન હોય.
- ફરિયાદમાં સેવાની કોઈ ખામી દર્શાવવામાં આવી ન હોય.
- ફરિયાદી યોગ્ય કારણ વિના ફરિયાદને આગળ ન વધારે.
- ફરિયાદમાં અત્યંત જટિલ મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવાઓની વિસ્તૃત તપાસ જરૂરી હોય, જે Ombudsmanની પ્રક્રિયા માટે યોગ્ય ન હોય.
- એ જ બાબત અંગેનો વિવાદ અદાલત, ટ્રિબ્યુનલ, લવાદ અથવા અન્ય ન્યાયિક/અર્ધ ન્યાયિક મંચ સમક્ષ ચાલી રહ્યો હોય અને યોજનામાં દર્શાવેલી શરત લાગુ પડતી હોય.

ફરિયાદના નિરાકરણની પ્રક્રિયા (Procedure for Redressal of Complaint)
પગલું 1: સંબંધિત બેંક અથવા નાણાકીય સંસ્થાને ફરિયાદ
પગલું 2: સંસ્થાના જવાબની રાહ જોવી

પગલું 3: RBI સમક્ષ ફરિયાદ નોંધાવવી
પગલું 4: ફરિયાદની તપાસ અને નિરાકરણ
પગલું 5: યોગ્ય પરિણામ
લાગુ પડતા નિયમો મુજબ સમાધાન, મધ્યસ્થી, ફરિયાદનો અસ્વીકાર અથવા અન્ય યોગ્ય નિર્ણય થઈ શકે છે.

નિરાકરણની મુખ્ય રીતો:

(1) Settlement – સમાધાન: લોકપાલ અથવા ડેપ્યુટી લોકપાલ બંને પક્ષો વચ્ચે ચર્ચા, સમાધાન અથવા મધ્યસ્થી દ્વારા ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે.

(2) Award – નિર્ણય: સમાધાન ન થાય અને સેવામાં ખામી સાબિત થાય, તો લોકપાલ યોગ્ય રાહત અથવા વળતર અંગે Award આપી શકે છે. નિર્ણય પહેલાં બંને પક્ષોને પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવાની યોગ્ય તક આપવામાં આવે છે.

(3) Rejection – ફરિયાદનો અસ્વીકાર: ફરિયાદ સ્વીકાર્ય ન હોય અથવા સેવામાં ખામીનો આધાર ન મળે, તો કારણો સાથે ફરિયાદનો અસ્વીકાર થઈ શકે છે.

અપીલની જોગવાઈ (Appeal)

યોજના હેઠળ RBI લોકપાલ દ્વારા આપવામાં આવેલા Award સામે અપીલ કરી શકાય છે.

- ફરિયાદી Award મળ્યાની તારીખથી 30 દિવસમાં અપીલ કરી શકે છે.
- વિલંબ માટે પૂરતું કારણ હોય તો અપીલ અધિકારી વધુમાં વધુ 30 દિવસનો વધારાનો સમય આપી શકે છે.
- નિયંત્રિત સંસ્થા પણ જરૂરી પૂર્વમંજૂરી અને લાગુ શરતોને આધીન રહીને અપીલ કરી શકે છે.
- અપીલ અધિકારી Award રદ કરી શકે છે, યથાવત્ રાખી શકે છે, તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે અથવા ફરીથી નિર્ણય લેવા માટે કેસ પરત મોકલી શકે છે.

ઓમ્બડ્સમેનની નિમણૂક, સત્તાઓ અને ફરજો (Appointment, Powers And Duties Of The

Ombudsman)

1. ઓમ્બડ્સમેનની નિમણૂક (Appointment of Ombudsman)

યોજનાના ખંડ 4 (Clause 4) હેઠળ RBI Ombudsman અને RBI Deputy Ombudsmanની નિમણૂક તથા તેમના કાર્યકાળ અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

1. નિમણૂક કરવાની સત્તા: ભારતીય રિઝર્વ બેંક પોતાના એક અથવા એકથી વધુ અધિકારીઓને RBI Ombudsman તરીકે નિયુક્ત કરી શકે છે.

2. નાયબ ઓમ્બડ્સમેનની નિમણૂક: RBI પોતાના અધિકારીને RBI Deputy Ombudsman તરીકે પણ નિયુક્ત કરી શકે છે, જે યોજનાના અમલીકરણ અને ફરિયાદોના નિવારણમાં સહાય કરે છે.

3. કાર્યકાળ (Tenure): ઓમ્બડ્સમેન અથવા નાયબ ઓમ્બડ્સમેનની નિમણૂક સામાન્ય રીતે એક સમયે ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે કરવામાં આવે છે.

4. કચેરીનું સ્થાન: યોજનાના ખંડ 5 મુજબ, RBI ઓમ્બડ્સમેનની કચેરીઓ કયા સ્થળે સ્થાપિત કરવી તે ભારતીય રિઝર્વ બેંક નક્કી કરે છે.

5. વિશેષ બેઠક: ફરિયાદોનો ઝડપી નિકાલ કરવા માટે ઓમ્બડ્સમેન જરૂરી અને યોગ્ય માને તે સ્થળે તથા તે રીતે બેઠક યોજી શકે છે.

6. ફરિયાદોનું કેન્દ્રીય સંચાલન: યોજનાના ખંડ 6 હેઠળ RBI દ્વારા Centralised Receipt and Processing Centre (CRPC) સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, જે ફરિયાદો સ્વીકારે છે અને તેમની પ્રક્રિયા કરે છે.

2. ઓમ્બડ્સમેનની સત્તાઓ (Powers of the Ombudsman)

યોજનાના ખંડ 8 (Clause 8) હેઠળ RBI Ombudsman અને RBI Deputy Ombudsmanની સત્તાઓ તથા કાર્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

(1) ફરિયાદો પર વિચારણા કરવાની સત્તા

ઓમ્બડ્સમેનને RBI દ્વારા નિયંત્રિત સંસ્થાઓના ગ્રાહકોની સેવા સંબંધિત ખામીઓ અંગેની ફરિયાદો તપાસવાની સત્તા છે. તે બેંકિંગ, નાણાકીય તથા સંબંધિત સેવાઓમાં ગ્રાહકને થયેલી મુશ્કેલીનો અભ્યાસ કરે છે.

ઉદાહરણ: બેંકે ગ્રાહકના ખાતામાંથી ખોટી રીતે રકમ કપાત કરી હોય અને ફરિયાદનું યોગ્ય નિવારણ ન કર્યું હોય, તો ઓમ્બડ્સમેન તે ફરિયાદની તપાસ કરી શકે છે.

(2) માહિતી અને દસ્તાવેજો મંગાવવાની સત્તા

યોજનાના ખંડ 13 મુજબ, ઓમ્બડ્સમેન ફરિયાદની યોગ્ય તપાસ માટે સંબંધિત નિયંત્રિત સંસ્થા પાસેથી માહિતી, લેખિત જવાબ તથા પ્રમાણિત દસ્તાવેજોની નકલો મંગાવી શકે છે.

જો સંસ્થા પૂરતા કારણ વિના જરૂરી માહિતી કે દસ્તાવેજો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો એવું માનવામાં આવી શકે છે કે તેની પાસે રજૂ કરવા માટે કોઈ માહિતી કે રજૂઆત નથી.

(3) સમાધાન કરાવવાની સત્તા (Power to Facilitate Settlement)

ઓમ્બડ્સમેન ફરિયાદી અને સંબંધિત સંસ્થા વચ્ચે પરસ્પર સંમતિથી વિવાદનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે બંને પક્ષોના લેખિત જવાબો, દસ્તાવેજો અને રજૂઆતોને ધ્યાનમાં રાખે છે.

જરૂર જણાય તો તે સમાધાન માટે બેઠક અથવા સમાધાનકારી પ્રક્રિયા યોજી શકે છે, જેથી લાંબી કાનૂની કાર્યવાહી વિના ફરિયાદનો ઉકેલ આવી શકે.

(4) વળતર આપવાનો આદેશ કરવાની સત્તા (Power to Award Compensation)

યોજનાના ખંડ 8(3) મુજબ, વિવાદમાં સામેલ રકમ માટે સમાધાન અથવા Award મેળવવા અંગે કોઈ નિશ્ચિત નાણાકીય મર્યાદા નથી. જોકે, વળતરની સત્તા માટે અલગ મર્યાદાઓ નક્કી કરવામાં આવી છે.

- પરિણામે થયેલા નુકસાન માટે: ઓમ્બડ્સમેન વધુમાં વધુ ₹30 લાખ સુધીનું વળતર આપી શકે છે.
- સમયનો બગાડ, ખર્ચ, હેરાનગતિ અથવા માનસિક યાતના માટે: વધુમાં વધુ ₹3 લાખ સુધીનું વળતર આપી શકે છે.

આ મર્યાદાઓ યોજનામાં નિર્ધારિત સત્તાઓને આધિન છે.

(5) Award પસાર કરવાની સત્તા

યોજનાના ખંડ 15 હેઠળ, જ્યાં ફરિયાદનો ઉકેલ લાવી શકાયો ન હોય અથવા નિયંત્રિત સંસ્થા જરૂરી દસ્તાવેજો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જાય, ત્યાં નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર ઓમ્બડ્સમેન Award પસાર કરી શકે છે.

Award એટલે નિયંત્રિત સંસ્થાને તેની જવાબદારીઓનું પાલન કરવા માટે આપવામાં આવતો ઔપચારિક નિર્દેશ. Award આપતા પહેલાં બંને પક્ષોને મૌખિક અથવા લેખિત રીતે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવાની વાજબી તક આપવી જરૂરી છે.

(6) ફરિયાદ બંધ કરવાની સત્તા (Power to Close Complaints)

ઓમ્બડ્સમેન તમામ ફરિયાદોની તપાસ કરીને યોગ્ય કિસ્સામાં ફરિયાદ બંધ કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે:

- સંસ્થાએ ફરિયાદનું સંપૂર્ણ નિવારણ કર્યું હોય.
- ફરિયાદી ઉકેલથી સંતુષ્ટ હોય.
- ફરિયાદીએ સ્વેચ્છાએ ફરિયાદ પાછી ખેંચી હોય.
- ફરિયાદીની વાંધા-રજૂઆતમાં પૂરતું તથ્ય ન હોય.
- બાકી રહેલા મુદ્દાઓ યોજનાના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતા ન હોય અથવા સેવા સંબંધિત ખામી દર્શાવતા ન હોય.

નાયબ ઓમ્બડ્સમેનને પણ યોજના હેઠળ નિર્ધારિત ચોક્કસ પ્રકારની ફરિયાદો બંધ કરવાની સત્તા છે.

(7) અન્ય નિયંત્રિત સંસ્થાને પક્ષકાર બનાવવાની સત્તા

જો ઓમ્બડ્સમેનને લાગે કે ફરિયાદમાં સામેલ ન હોય તેવી અન્ય નિયંત્રિત સંસ્થાએ RBIના નિર્દેશો, માર્ગદર્શિકાઓ અથવા નિયમોનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા દાખવી છે, તો તે સંસ્થાને પણ ફરિયાદમાં પક્ષકાર બનાવી શકે છે.

(8) કાયદા અને RBIના નિયમોને ધ્યાનમાં લેવાની સત્તા

ફરિયાદનો નિર્ણય કરતી વખતે ઓમ્બડ્સમેન બેંકિંગ કાયદાના સિદ્ધાંતો, બેંકિંગ વ્યવહાર, RBI દ્વારા સમયાંતરે આપવામાં આવેલા નિર્દેશો, સૂચનાઓ, માર્ગદર્શિકાઓ અને નિયમનોને ધ્યાનમાં લે છે.

3. ઓમ્બડ્સમેનની ફરજો (Duties of the Ombudsman)

યોજનામાં સત્તાઓની સાથે ઓમ્બડ્સમેન પર કેટલીક મહત્વપૂર્ણ ફરજો પણ મૂકવામાં આવી છે.

(1) ફરિયાદોની યોગ્ય તપાસ કરવી

ગ્રાહક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી ફરિયાદમાં સેવા સંબંધિત ખામી છે કે નહીં તેની તપાસ કરવી ઓમ્બડ્સમેનની મુખ્ય ફરજ છે. તેણે ફરિયાદ સાથે રજૂ થયેલા દસ્તાવેજો અને બંને પક્ષોની રજૂઆતોનો યોગ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(2) કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું

ફરિયાદી અને નિયંત્રિત સંસ્થા બંનેને પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવાની વાજબી તક આપવી જોઈએ. કોઈપણ પક્ષને સાંભળ્યા વિના તેની વિરુદ્ધ નિર્ણય લેવો યોગ્ય નથી. ખાસ કરીને Award પસાર કરતાં પહેલાં બંને પક્ષોને મૌખિક અથવા લેખિત સુનાવણીની તક આપવી જરૂરી છે.

(3) ઝડપી અને અસરકારક નિવારણ કરવું

આ યોજનાનો હેતુ ગ્રાહકોને ઓછા ખર્ચે અને ઝડપથી ન્યાયસંગત ફરિયાદ નિવારણ આપવાનો છે. તેથી ઓમ્બડ્સમેને બિનજરૂરી વિલંબ ટાળીને ફરિયાદનો નિકાલ કરવાની ફરજ બજાવવી જોઈએ.

(4) સમાધાનનો પ્રયત્ન કરવો

ઓમ્બડ્સમેનની ફરજ છે કે જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ફરિયાદી અને નિયંત્રિત સંસ્થા વચ્ચે પરસ્પર સ્વીકાર્ય સમાધાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે. બંને પક્ષો વચ્ચે સમજૂતી થાય તો ફરિયાદનો વિવાદમુક્ત ઉકેલ આવી શકે છે.

(5) સંબંધિત કાયદા અને RBIના નિર્દેશોનું પાલન સુનિશ્ચિત કરવું

ફરિયાદનો નિર્ણય કરતી વખતે લાગુ પડતા બેંકિંગ કાયદા, નિયમો અને RBIના નિર્દેશો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. આથી ફરિયાદનો નિકાલ કાયદેસર અને યોગ્ય રીતે થઈ શકે છે.

(6) માહિતીની ગુપ્તતા જાળવવી

ફરિયાદની તપાસ દરમિયાન મળેલી માહિતી અને દસ્તાવેજોની ગુપ્તતા જાળવવી ઓમ્બડ્સમેન કચેરીની મહત્વપૂર્ણ ફરજ છે. કાયદા દ્વારા જરૂરી હોય અથવા અન્ય લાગુ પડતી જોગવાઈઓ મુજબ પરવાનગી હોય તેવા કિસ્સાઓ સિવાય આવી માહિતી જાહેર ન કરવી જોઈએ. ન્યાયસંગત પ્રક્રિયા માટે જરૂરી હોય ત્યાં પક્ષકારો વચ્ચે સંબંધિત માહિતી વહેંચી શકાય છે.

(7) યોગ્ય અને કારણસર નિર્ણય લેવો

ફરિયાદ બંધ કરવી, તેનો ઉકેલ લાવવો અથવા Award પસાર કરવો હોય ત્યારે લાગુ પડતી પ્રક્રિયા અનુસરવી જોઈએ. ફરિયાદના દસ્તાવેજો, રજૂઆતો અને ઉપલબ્ધ સામગ્રીને ધ્યાનમાં રાખીને યોગ્ય નિર્ણય લેવો જોઈએ.

(8) ફરિયાદીના હિતોનું રક્ષણ કરવું

ગ્રાહકને બેંક અથવા અન્ય નિયંત્રિત સંસ્થાની સેવા સંબંધિત ખામીને કારણે નુકસાન થયું હોય, તો યોજનાની જોગવાઈઓ મુજબ યોગ્ય નિવારણ અને પાત્ર કિસ્સામાં વળતર ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(9) નિષ્પક્ષતા જાળવવી

ઓમ્બડ્સમેને ફરિયાદી અને નિયંત્રિત સંસ્થા બંનેની રજૂઆતોને નિષ્પક્ષ રીતે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. નિર્ણય કોઈપણ પક્ષ પ્રત્યે પક્ષપાત રાખ્યા વિના લાગુ પડતા નિયમો અને ઉપલબ્ધ સામગ્રીના આધારે લેવો જોઈએ.

(10) ફરિયાદનો યોગ્ય રેકોર્ડ અને પ્રક્રિયા જાળવવી

ફરિયાદની તપાસ, દસ્તાવેજો, સમાધાનની કાર્યવાહી અને અંતિમ નિર્ણય સંબંધિત જરૂરી નોંધો જાળવવી જોઈએ, જેથી ફરિયાદના નિવારણની પ્રક્રિયા યોગ્ય રીતે સંચાલિત થાય.

4. ઓમ્બડ્સમેન અને નાયબ ઓમ્બડ્સમેન વચ્ચેનો તફાવત

મુદ્દો	RBI Ombudsman	RBI Deputy Ombudsman
નિમણૂક	RBI દ્વારા નિયુક્ત અધિકારી	RBI દ્વારા નિયુક્ત અધિકારી
કાર્યકાળ	સામાન્ય રીતે 3 વર્ષ	સામાન્ય રીતે 3 વર્ષ

ફરિયાદોની તપાસ	ફરિયાદોની તપાસ અને નિકાલ	યોજનામાં નિર્ધારિત ફરિયાદોની તપાસ અને નિકાલ
ફરિયાદ બંધ કરવાની સત્તા	તમામ ફરિયાદો બંધ કરવાની સત્તા	ચોક્કસ નિર્ધારિત ફરિયાદો બંધ કરવાની સત્તા
સમાધાન	સમાધાન કરાવી શકે છે	સમાધાન કરાવી શકે છે
Award	યોજના મુજબ Award પસાર કરી શકે છે	મુખ્યત્વે સહાય અને સોંપવામાં આવેલી કામગીરી; Award અંગે યોજનાની ચોક્કસ જોગવાઈ લાગુ પડે છે

5. ઉપસંહાર (Conclusion)

Reserve Bank – Integrated Ombudsman Scheme, 2026 ગ્રાહકોને બેંકિંગ અને અન્ય આવરી લેવાયેલી નાણાકીય સેવાઓમાં થતી ખામીઓ સામે સરળ, ઝડપી અને નિઃશુલ્ક ફરિયાદ નિવારણની વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. ઓમ્બડ્સમેનની નિમણૂક, તેની સત્તાઓ અને ફરજો દ્વારા ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ થાય છે તથા RBI દ્વારા નિયંત્રિત સંસ્થાઓમાં જવાબદારી અને પારદર્શિતા વધે છે.

The Negotiable Instrument Act- 1881

1.પરાક્રમ્ય લેખની વ્યાખ્યા, તેના પ્રકાર અને યથાનુક્રમે ધરાવનારના અધિકારોની ઉદાહરણ સાથે વિગતવાર ચર્ચા ?

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારતમાં પરાક્રમ્ય લેખ સંબંધિત કાયદો પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 (Negotiable Instruments Act, 1881) દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. આ અધિનિયમનો મુખ્ય હેતુ પ્રોમિસરી નોટ, વિનિમયપત્ર અને ચેક જેવા નાણાકીય દસ્તાવેજોનું કાનૂની નિયમન કરવાનો છે.

પરાક્રમ્ય લેખનો ઉપયોગ નાણાંની ચુકવણી, ઉધાર વ્યવહાર અને વ્યાપારી લેવડદેવડમાં થાય છે. આવા લેખને કાયદા મુજબ એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજી વ્યક્તિને હસ્તાંતરિત કરી શકાય છે.

2. પરાક્રમ્ય લેખની વ્યાખ્યા (Definition of Negotiable Instrument)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 13 મુજબ, પરાક્રમ્ય લેખ એટલે પ્રોમિસરી નોટ, વિનિમયપત્ર અથવા ચેક, જે હુકમથી (Order) અથવા ધારકને (Bearer) ચૂકવવાપાત્ર હોય.

સરળ ભાષામાં, પરાક્રમ્ય લેખ એવો લેખિત નાણાકીય દસ્તાવેજ છે, જેના દ્વારા નાણાં મેળવવાનો અધિકાર કાયદામાં માન્ય રીતે બીજી વ્યક્તિને હસ્તાંતરિત કરી શકાય છે.

પરાક્રમ્ય લેખની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

1. લેખિત દસ્તાવેજ: પરાક્રમ્ય લેખ લેખિત સ્વરૂપમાં હોવો જોઈએ.
2. ચુકવણીનો અધિકાર: લેખમાં નાણાંની ચુકવણીનો અધિકાર દર્શાવેલો હોય છે.
3. હસ્તાંતરણક્ષમતા: લેખને કાયદા મુજબ બીજી વ્યક્તિને હસ્તાંતરિત કરી શકાય છે.
4. કાયદાકીય માન્યતા: તે પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન હોય છે.
5. ધારકનો અધિકાર: કાયદેસર ધારક લેખની રકમ વસૂલ કરવા હકદાર બને છે.
6. વ્યાપારી ઉપયોગિતા: વેપાર અને નાણાકીય વ્યવહારોમાં તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે.

3. પરાક્રમ્ય લેખના પ્રકારો (Types of Negotiable Instruments)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 હેઠળ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના પરાક્રમ્ય લેખ છે.

(1) પ્રોમિસરી નોટ (Promissory Note) — કલમ 4

પ્રોમિસરી નોટ એટલે એવો લેખિત દસ્તાવેજ, જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને અથવા તેના હુકમ મુજબ ચોક્કસ રકમ ચૂકવવાનું બિનશરતી વચન આપે છે.

ઉદાહરણ:અજય લખે છે: “હું વિજયને અથવા તેના હુકમ મુજબ 10,000 ચૂકવવાનું બિનશરતી વચન આપું છું.” અહીં અજય વચન આપનાર (Maker) અને વિજય નાણાં મેળવનાર (Payee) છે.

(2) વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange) — કલમ 5

વિનિમયપત્ર એટલે એવો લેખિત દસ્તાવેજ, જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને અથવા તેના હુકમ મુજબ ચોક્કસ રકમ ચૂકવવાનો બિનશરતી આદેશ આપે છે.

ઉદાહરણ:અજય વિજયને લેખિત આદેશ આપે છે કે તે રમેશને 20,000 ચૂકવે.અહીં અજય આદેશ આપનાર (Drawer), વિજય આદેશ મેળવનાર (Drawee) અને રમેશ નાણાં મેળવનાર (Payee) છે. વિજય આદેશ સ્વીકારે તો તે સ્વીકારનાર (Acceptor) બને છે.

(3) ચેક (Cheque) — કલમ 6

ચેક એટલે એવો વિનિમયપત્ર, જે નિર્દિષ્ટ બેંક પર દોરવામાં આવે છે અને માંગણી કરતાં વધુ નહીં, પરંતુ માંગણી પર જ ચૂકવવાપાત્ર હોય છે.

ઉદાહરણ:અજય પોતાના બેંક ખાતામાંથી વિજયને 5,000 ચૂકવવા માટે ચેક આપે છે. વિજય ચેક બેંકમાં રજૂ કરીને રકમ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અહીં અજય ચેકનો Drawer, બેંક Drawee અને વિજય Payee છે.

4. યથાનુક્રમે ધરાવનાર (Holder in Due Course)

આ પ્રશ્નમાં "યથાનુક્રમે ધરાવનાર"નો અર્થ કાયદાકીય પરિભાષામાં Holder in Due Course થાય છે, જેને ગુજરાતીમાં યથાવિધિ ધારક પણ કહી શકાય છે.

વ્યાખ્યા — કલમ 9 (Section 9)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 9 મુજબ, એવી વ્યક્તિ કે જે કોઈ પરાક્રમ્ય લેખને અવેજ (Consideration) આપીને, તેની રકમ ચૂકવવાપાત્ર બને તે પહેલાં અને લેખ આપનાર વ્યક્તિના હકમાં કોઈ ખામી હોવાની વાજબી જાણકારી વિના મેળવે, તેને યથાનુક્રમે ધરાવનાર કહેવામાં આવે છે.

યથાનુક્રમે ધરાવનાર બનવાની આવશ્યક શરતો

1. કાયદેસર ધારક હોવો જોઈએ: વ્યક્તિ પાસે લેખ કાયદેસર રીતે હોવો જોઈએ અને તેને લેખની રકમ મેળવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

2. અવેજ આપેલો હોવો જોઈએ: લેખ મફતમાં ભેટ તરીકે મેળવ્યો હોય એટલું પૂરતું નથી. તેને કાયદેસર અવેજ આપીને મેળવેલો હોવો જોઈએ.

3. મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં મેળવેલો હોવો જોઈએ: લેખની રકમ ચૂકવવાપાત્ર બને તે પહેલાં લેખ મેળવવો જોઈએ.

4. સદ્ભાવનાથી મેળવેલો હોવો જોઈએ: લેખ મેળવનારને લેખ આપનારના હકમાં ખામી હોવાની વાજબી જાણકારી ન હોવી જોઈએ.

5. કાયદેસર હસ્તાંતરણ: લેખની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ધારકને તે કાયદેસર રીતે મળેલો હોવો જોઈએ.

ઉદાહરણ

અજયે વિજયને 20,000ની પ્રોમિસરી નોટ આપી. વિજયે આ નોટ કાયદેસર રીતે અને અવેજ આપીને રમેશને તેની રકમ ચૂકવવાપાત્ર બને તે પહેલાં આપી. રમેશને નોટના હકમાં કોઈ ખામીની જાણ નહોતી. આ સંજોગોમાં રમેશ કલમ 9ની શરતો પૂર્ણ થતી હોય તો યથાનુક્રમે ધરાવનાર (Holder in Due Course) ગણાય છે.

5. યથાનુક્રમે ધરાવનારના અધિકારો (Rights of Holder in Due Course)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 હેઠળ યથાનુક્રમે ધરાવનારને સામાન્ય ધારકની સરખામણીએ કેટલાક વિશેષ કાનૂની અધિકારો મળે છે.

(1) પૂર્વ પક્ષકારો સામે દાવો કરવાનો અધિકાર – કલમ 36

કલમ 36 મુજબ, પરાક્રમ્ય લેખના પૂર્વ પક્ષકારો યથાનુક્રમે ધરાવનાર પ્રત્યે જવાબદાર રહે છે, જ્યાં સુધી અધિનિયમની જોગવાઈઓ મુજબ તેઓ જવાબદારીમાંથી મુક્ત ન થયા હોય.

ઉદાહરણ: અજયે વિજયના નામે વિનિમયપત્ર બનાવ્યું અને રમેશે તેને કાયદેસર રીતે યથાનુક્રમે ધરાવનાર તરીકે મેળવ્યું. લેખની રકમ ચૂકવવામાં ન આવે તો રમેશ કાયદાની જોગવાઈઓને આધીન રહી સંબંધિત જવાબદાર પૂર્વ પક્ષકારો સામે દાવો કરી શકે છે.

(2) મૂળ લેખની માન્યતા નકારવા સામે રક્ષણ – કલમ 120

કલમ 120 મુજબ, યથાનુક્રમે ધરાવનાર દ્વારા કરવામાં આવેલા દાવામાં પ્રોમિસરી નોટનો Maker, વિનિમયપત્ર અથવા ચેકનો Drawer તથા ચોક્કસ કિસ્સામાં Acceptor, લેખ મૂળરૂપે બનાવવામાં આવ્યો હતો તેની માન્યતા નકારવા માટે પ્રતિબંધિત છે.

ઉદાહરણ: અજયે 10,000નો ચેક આપ્યો અને રમેશે તે ચેક સદ્ભાવનાથી યથાનુક્રમે ધરાવનાર તરીકે મેળવ્યો. લાગુ પડતી કાનૂની શરતો પૂર્ણ થતી હોય તો અજય માત્ર એ આધાર પર ચેક મૂળથી જ અમાન્ય હતો એવો બચાવ લઈ શકશે નહીં.

(3) Payeeની હસ્તાંતરણ કરવાની ક્ષમતા નકારવા સામે રક્ષણ – કલમ 121

કલમ 121 મુજબ, પ્રોમિસરી નોટનો Maker અથવા હુકમથી ચૂકવવાપાત્ર વિનિમયપત્રનો Acceptor, યથાનુક્રમે ધરાવનાર સામેના દાવામાં લેખ બનાવતી વખતે Payee પાસે લેખનું હસ્તાંતરણ કરવાની ક્ષમતા નહોતી એવો બચાવ લઈ શકતો નથી.

ઉદાહરણ: અજયે વિજયના હુકમથી ચૂકવવાપાત્ર વિનિમયપત્ર સ્વીકાર્યું અને વિજયે તે રમેશને કાયદેસર રીતે હસ્તાંતરિત કર્યું. જરૂરી શરતો પૂર્ણ થાય તો અજય કલમ 121 હેઠળ Payeeની હસ્તાંતરણ કરવાની ક્ષમતાને નકારી શકશે નહીં.

(4) અગાઉના હકમાં ખામી હોવા છતાં વિશેષ રક્ષણ

યથાનુક્રમે ધરાવનારને સામાન્ય રીતે અગાઉના ધારકના હકમાં રહેલી કેટલીક ખામીઓ સામે રક્ષણ મળે છે, જો તેણે લેખ સદ્ભાવનાથી, અવેજ આપીને અને મુદત પહેલાં મેળવ્યો હોય.

ઉદાહરણ: વિજયે અજય પાસેથી મેળવેલી પ્રોમિસરી નોટ રમેશને વેચી. રમેશે યોગ્ય અવેજ આપીને અને વિજયના હકમાં ખામીની જાણ વિના નોટ મેળવી. લાગુ પડતી કાનૂની શરતો પૂર્ણ થાય તો રમેશને વિશેષ કાનૂની રક્ષણ મળી શકે છે.

(5) અગાઉના ધારક પાસેથી પ્રાપ્ત અધિકારો – કલમ 53

કલમ 53 મુજબ, યથાનુક્રમે ધરાવનાર પાસેથી હક મેળવનાર ધારકને પણ તે યથાનુક્રમે ધરાવનારના અધિકારો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ઉદાહરણ: રમેશ યથાનુક્રમે ધરાવનાર તરીકે પ્રોમિસરી નોટ ધરાવે છે અને તે નોટ કાયદેસર રીતે સુરેશને હસ્તાંતરિત કરે છે. સુરેશને કલમ 53 હેઠળ રમેશના વિશેષ અધિકારો મળી શકે છે.

(6) અવેજ અંગેની ધારણા – કલમ 118

કલમ 118 મુજબ, વિરુદ્ધ સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી કાયદો પરાક્રમ્ય લેખ અવેજ માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો અથવા હસ્તાંતરિત થયો હતો એવી ધારણા રાખે છે. આ ઉપરાંત, કલમમાં દર્શાવેલી અન્ય ધારણાઓ પણ લાગુ પડે છે. જો લેખ છેતરપિંડી, ગુના અથવા ગેરકાયદેસર અવેજથી મેળવવામાં આવ્યો હોય, તો યથાનુક્રમે ધરાવનાર હોવાનો પુરાવો આપવાની જવાબદારી સંબંધિત ધારક પર આવી શકે છે.

ઉદાહરણ: રમેશ 10,000ની પ્રોમિસરી નોટ રજૂ કરીને કાયદેસર દાવો કરે છે. અદાલત કલમ 118 હેઠળ અવેજ અંગેની ધારણા લાગુ કરી શકે છે, પરંતુ સામેનો પક્ષ વિશ્વસનીય પુરાવાથી તે ધારણાનું ખંડન કરી શકે છે.

(7) લેખની રકમ વસૂલ કરવાનો અધિકાર

યથાનુક્રમે ધરાવનાર લેખની રકમ ચૂકવવાપાત્ર થાય ત્યારે સંબંધિત જવાબદાર પક્ષકારો પાસેથી રકમ વસૂલ કરવા માટે કાયદેસર કાર્યવાહી કરી શકે છે.

ઉદાહરણ: અજયે રમેશને 25,000ની પ્રોમિસરી નોટ આપી. રકમ ચૂકવવાપાત્ર થયા પછી પણ અજય ચુકવણી કરતો નથી. રમેશ કાયદા મુજબ અજય સામે રકમ વસૂલ કરવા દાવો કરી શકે છે.

6. સામાન્ય ધારક અને યથાનુક્રમે ધરાવનાર વચ્ચેનો તફાવત

મુદ્દો	સામાન્ય ધારક (Holder)	યથાનુક્રમે ધરાવનાર (Holder in Due Course)
કાનૂની જોગવાઈ	કલમ 8	કલમ 9
અવેજ	અવેજ આપવો હંમેશાં આવશ્યક નથી	અવેજ આપવો જરૂરી છે
લેખ મેળવવાનો સમય	દરેક કિસ્સામાં મુદત પહેલાં મેળવવો જરૂરી નથી	રકમ ચૂકવવાપાત્ર બને તે પહેલાં મેળવવો જરૂરી છે
સદ્ભાવના	કલમ 8ની વ્યાખ્યામાં અલગથી સ્પષ્ટ શરત નથી	હકમાં ખામીની જાણ હોવી ન જોઈએ
વિશેષ કાનૂની રક્ષણ	પ્રમાણમાં મર્યાદિત	કાયદાની જોગવાઈઓ મુજબ વિશેષ રક્ષણ
પૂર્વ પક્ષકારો સામે અધિકાર	લાગુ પડતા સામાન્ય કાયદા મુજબ	કલમ 36 સહિતની જોગવાઈઓ હેઠળ વિશેષ અધિકાર

7. ઉપસંહાર (Conclusion)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 13 હેઠળ પ્રોમિસરી નોટ, વિનિમયપત્ર અને ચેક મુખ્ય પરાક્રમ્ય લેખ છે. કલમ 9 હેઠળ યથાનુક્રમે ધરાવનારને વિશેષ કાનૂની દરજ્જો મળે છે. કલમ 36,

53, 118, 120 અને 121 જેવી જોગવાઈઓ તેના અધિકારો અને રક્ષણને મજબૂત બનાવે છે. આ અધિકારોનો હેતુ નાણાકીય વ્યવહારોમાં વિશ્વાસ, સલામતી અને વેપારની સરળતા જાળવવાનો છે.

2.વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેકના મહત્વના તત્વો અને તેમની વિગતવાર ચર્ચા તથા તફાવત

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

પરાક્રમ્ય લેખો (Negotiable Instruments) વેપાર અને નાણાકીય વ્યવહારોમાં નાણાંની ચુકવણી તથા ધિરાણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતા અગત્યના દસ્તાવેજો છે. ભારતમાં પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 (Negotiable Instruments Act, 1881) દ્વારા વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેકને કાનૂની માન્યતા આપવામાં આવી છે.

આ અધિનિયમની કલમ 4, કલમ 5 અને કલમ 6 અનુક્રમે વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેકની વ્યાખ્યા આપે છે.

2. વચનપત્ર (Promissory Note) — કલમ 4

અર્થ અને વ્યાખ્યા

વચનપત્ર એટલે લેખિત દસ્તાવેજ, જેમાં નિશ્ચિત વ્યક્તિને અથવા તેના આદેશથી અન્ય વ્યક્તિને નિશ્ચિત રકમ ચૂકવવાનું બિનશરતી વચન આપવામાં આવ્યું હોય અને જેના પર વચન આપનારની સહી હોય.

સરળ ભાષામાં, વચનપત્રમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને નાણાં ચૂકવવાનું લેખિત વચન આપે છે.

વચનપત્રનાં મહત્વનાં તત્વો (Essential Elements)

1. લેખિત હોવું (In Writing): વચનપત્ર લેખિત સ્વરૂપમાં હોવું જોઈએ. માત્ર મૌખિક વચન વચનપત્ર ગણાતું નથી.

2. નાણાં ચૂકવવાનું બિનશરતી વચન (Unconditional Promise): તેમાં નાણાં ચૂકવવાનું સ્પષ્ટ અને બિનશરતી વચન હોવું જોઈએ. કોઈ અનિશ્ચિત ઘટના બને તો જ ચુકવણી કરીશ, એવી શરત હોય તો તે વચનપત્ર ગણાતું નથી.

3. નિશ્ચિત રકમ (Certain Sum of Money): ચૂકવવાની રકમ નિશ્ચિત હોવી જોઈએ, જેમ કે ₹10,000.

4. વચન આપનારની સહી (Signature of Maker): વચનપત્ર બનાવનાર વ્યક્તિની સહી આવશ્યક છે.

5. નિશ્ચિત વ્યક્તિ (Certain Person): રકમ કોને ચૂકવવાની છે તે વ્યક્તિ સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ અથવા ચુકવણી તેના આદેશ મુજબ કરવાની જોગવાઈ હોવી જોઈએ.

6. માત્ર નાણાંની ચુકવણી (Payment of Money Only): વચનપત્રમાં નાણાં ચૂકવવાનું વચન હોવું જોઈએ; માત્ર વસ્તુ અથવા મિલકત આપવાનું વચન પૂરતું નથી.

7. યોગ્ય સ્ટેમ્પ (Proper Stamp): લાગુ પડતા કાયદા અનુસાર વચનપત્ર પર યોગ્ય સ્ટેમ્પ હોવો જરૂરી છે.

ઉદાહરણ

અજય વિજયને લેખિતમાં જણાવે છે: “હું અજય, વિજયને અથવા તેના આદેશથી ₹10,000 ચૂકવવાનું બિનશરતી વચન આપું છું.” અજય આ દસ્તાવેજ પર સહી કરે છે.

આ ઉદાહરણમાં:

- અજય — વચન આપનાર (Maker)
- વિજય — નાણાં મેળવનાર (Payee)
- 10,000 — નિશ્ચિત રકમ

આ દસ્તાવેજ વચનપત્રનું ઉદાહરણ છે.

ધ્યાનમાં રાખવું: “હું 10,000 ચૂકવીશ, જો મને નોકરી મળશે” એવું લખવામાં આવે તો તે શરતી વચન હોવાથી સામાન્ય રીતે કલમ 4 હેઠળનું વચનપત્ર ગણાશે નહીં.

3. વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange) — કલમ 5

અર્થ અને વ્યાખ્યા

વિનિમયપત્ર એટલે લેખિત દસ્તાવેજ, જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને નિશ્ચિત વ્યક્તિને અથવા તેના આદેશથી અન્ય વ્યક્તિને નિશ્ચિત રકમ ચૂકવવાનો બિનશરતી આદેશ આપે છે અને જેના પર આદેશ આપનારની સહી હોય છે.

સરળ ભાષામાં, વિનિમયપત્રમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને ત્રીજી વ્યક્તિને નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ આપે છે.

વિનિમયપત્રનાં મહત્વનાં તત્વો (Essential Elements)

1. લેખિત દસ્તાવેજ (In Writing): વિનિમયપત્ર લેખિત સ્વરૂપમાં હોવું જરૂરી છે.

2. બિનશરતી આદેશ (Unconditional Order): તેમાં નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ હોવો જોઈએ, માત્ર વિનંતી કે શરતી સૂચના નહીં.

3. ત્રણ પક્ષકારો (Three Parties):

- Drawer (લેખક): જે વિનિમયપત્ર બનાવે છે અને સહી કરે છે.
- Drawee (જેને આદેશ આપવામાં આવે છે): જેને નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ આપવામાં આવે છે.
- Payee (નાણાં મેળવનાર): જેને નાણાં ચૂકવવાના હોય છે.

4. નિશ્ચિત રકમ (Certain Sum): ચૂકવવાની રકમ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત હોવી જોઈએ.

5. નિશ્ચિત વ્યક્તિ (Certain Person): ચુકવણી કોને કરવાની છે તે વ્યક્તિ સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ.

6. લેખકની સહી (Signature of Drawer): વિનિમયપત્ર બનાવનારની સહી જરૂરી છે.

7. નાણાંની ચુકવણી (Payment of Money Only): તેમાં માત્ર નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ હોવો જોઈએ.

8. સ્વીકૃતિ (Acceptance): સામાન્ય રીતે વિનિમયપત્રનો જવાબદાર બને તે માટે ડ્રોઅરથી અલગ એવા ડ્રોઈની સ્વીકૃતિ જરૂરી બને છે. ખાસ કરીને મુદત પછી ચૂકવવાના વિનિમયપત્રમાં સ્વીકૃતિ મહત્વપૂર્ણ છે. સ્વીકૃતિ પછી ડ્રોઈને Acceptor કહેવામાં આવે છે.

9. યોગ્ય સ્ટેમ્પ: લાગુ પડતા કાયદા અનુસાર યોગ્ય સ્ટેમ્પ હોવો જોઈએ.

ઉદાહરણ

અજય વિજયને કહે છે: “મારા પર બાકી રહેલા ₹10,000 રમેશને ચૂકવો.” અજય આદેશ લેખિતમાં આપે છે અને સહી કરે છે.

- અજય — Drawer (લેખક)
- વિજય — Drawee (આદેશ મેળવનાર)
- રમેશ — Payee (નાણાં મેળવનાર)

વિજય આદેશ સ્વીકારે તો તે Acceptor બને છે અને સ્વીકૃતિના આધારે વિનિમયપત્રની ચુકવણી માટે જવાબદાર બની શકે છે.

ખાસ નોંધ: વચનપત્રમાં નાણાં ચૂકવવાનું વચન હોય છે, જ્યારે વિનિમયપત્રમાં નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ હોય છે.

4. ચેક (Cheque) — કલમ 6

અર્થ અને વ્યાખ્યા

ચેક એ ચોક્કસ બેંકર પર દોરવામાં આવેલ વિનિમયપત્ર છે, જે માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર હોય છે. તેમાં ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં બનાવેલો ચેક અને નિર્ધારિત સિસ્ટમ દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત થયેલો ચેક પણ કાયદાની વ્યાખ્યા મુજબ આવરી લેવાય છે.

સરળ ભાષામાં, ચેક એ બેંકને તેના ખાતામાંથી ચોક્કસ વ્યક્તિને અથવા ધારકને નાણાં ચૂકવવાનો લેખિત આદેશ છે.

ચેકનાં મહત્વનાં તત્વો (Essential Elements)

1. લેખિત સ્વરૂપ (In Writing): સામાન્ય કાગળ પરનો દરેક ચુકવણી આદેશ ચેક ગણાતો નથી; ચેક કાયદા મુજબની વ્યાખ્યામાં આવતો હોવો જોઈએ.

2. બેંક પર દોરાયેલો હોવો (Drawn on a Banker): ચેક હંમેશાં બેંક પર દોરવામાં આવે છે.

3. બિનશરતી આદેશ (Unconditional Order): બેંકને નાણાં ચૂકવવાનો બિનશરતી આદેશ આપવામાં આવે છે.

4. નિશ્ચિત રકમ (Certain Sum): ચેકમાં ચૂકવવાની રકમ નિશ્ચિત હોવી જોઈએ.

5. ખાતાધારકની સહી (Signature): ચેક પર ખાતાધારક અથવા અધિકૃત વ્યક્તિની માન્ય સહી હોવી જોઈએ.

6. માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર (Payable on Demand): ચેક માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર હોય છે. ભવિષ્યની તારીખવાળો ચેક તે તારીખ પહેલાં સામાન્ય રીતે રજૂ કરી શકાતો નથી.

7. નાણાં મેળવનારની ઓળખ (Payee): ચેકમાં ચોક્કસ વ્યક્તિનું નામ હોઈ શકે છે અથવા કાયદેસર રીતે ધારકને ચુકવણી કરવાની જોગવાઈ હોઈ શકે છે.

8. બેંક ખાતામાં પૂરતું બેલેન્સ અથવા માન્ય ઓવરડ્રાફ્ટ સુવિધા: ચેકની ચુકવણી માટે ખાતામાં પૂરતું બેલેન્સ અથવા બેંકની માન્ય ક્રેડિટ સુવિધા હોવી વ્યવહારિક રીતે જરૂરી છે.

ઉદાહરણ

અજય પોતાની બેંકને 5,000 રમેશને ચૂકવવાનો ચેક આપે છે.

- અજય — Drawer (ચેક લખનાર)
- બેંક — Drawee (ચુકવણી કરનાર બેંક)
- રમેશ — Payee (નાણાં મેળવનાર)

રમેશ ચેક બેંકમાં રજૂ કરે છે. ચેક માન્ય હોય, સહી યોગ્ય હોય અને ચુકવણી માટે જરૂરી નાણાં ઉપલબ્ધ હોય તો બેંક ચેકની ચુકવણી કરે છે.

5. વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેક વચ્ચેનો તફાવત (Differences)

તફાવતનો આધાર	વચનપત્ર (Promissory Note)	વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange)	ચેક (Cheque)
1. કલમ	કલમ 4	કલમ 5	કલમ 6
2. અર્થ	નાણાં ચૂકવવાનું વચન	નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ	બેંકને નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ
3. પક્ષકારો	સામાન્ય રીતે બે — Maker અને Payee	સામાન્ય રીતે ત્રણ — Drawer, Drawee અને	સામાન્ય રીતે ત્રણ — Drawer, Bank અને

		Payee	Payee
4. બનાવનાર	Maker (વચન આપનાર)	Drawer (આદેશ આપનાર)	Drawer (ચેક લખનાર)
5. જવાબદારીનું સ્વરૂપ	Maker પોતે ચુકવણી કરવાનું વચન આપે છે	Drawee સ્વીકૃતિ આપે ત્યારે Acceptor બને છે	બેંક માન્ય ચેકની ચુકવણી કરે છે
6. જેના પર દોરાય છે	સામાન્ય રીતે કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને ચુકવણીનું વચન	કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા પર દોરાઈ શકે છે	માત્ર બેંકર પર દોરાય છે
7. સ્વીકૃતિ	સ્વીકૃતિની જરૂર નથી	સામાન્ય રીતે Draweeની સ્વીકૃતિ મહત્વપૂર્ણ છે	બેંકની અગાઉથી સ્વીકૃતિ લેવાની જરૂર નથી
8. ચુકવણીનો સમય	માંગણી પર અથવા નિશ્ચિત સમય પછી	માંગણી પર અથવા નિશ્ચિત સમય પછી	માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર
9. ગ્રેસ પિરિયડ	માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર ન હોય તો સામાન્ય રીતે 3 દિવસનો ગ્રેસ પિરિયડ લાગુ પડી શકે છે	માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર ન હોય તો સામાન્ય રીતે 3 દિવસનો ગ્રેસ પિરિયડ લાગુ પડી શકે છે	ગ્રેસ પિરિયડ લાગુ પડતો નથી
10. સ્ટેમ્પ	કાયદા મુજબ યોગ્ય સ્ટેમ્પ જરૂરી	લાગુ પડતા કાયદા મુજબ સ્ટેમ્પ જરૂરી	સામાન્ય રીતે સ્ટેમ્પ જરૂરી નથી
11. ઉદાહરણ	અજય વિજયને ₹10,000 ચૂકવવાનું વચન આપે છે	અજય વિજયને રમેશને ₹10,000 ચૂકવવાનો આદેશ આપે છે	અજય પોતાની બેંકને રમેશને ₹10,000 ચૂકવવાનો ચેક આપે છે

મહત્વપૂર્ણ સ્પષ્ટતા: ત્રણ દિવસનો ગ્રેસ પિરિયડ દરેક વિનિમયપત્ર કે વચનપત્રમાં લાગુ પડતો નથી. માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર લેખો અને કાયદા હેઠળ અપવાદરૂપ ગણાતા લેખોમાં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

6. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અને ચેક ત્રણેય પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 હેઠળ મહત્વપૂર્ણ નાણાકીય દસ્તાવેજો છે. વચનપત્રમાં નાણાં ચૂકવવાનું વચન, વિનિમયપત્રમાં નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ અને ચેકમાં બેંકને નાણાં ચૂકવવાનો આદેશ હોય છે. આ ત્રણેય દસ્તાવેજો વેપાર, ધિરાણ અને નાણાકીય વ્યવહારોને સરળ, વ્યવસ્થિત અને કાયદેસર બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

3.ક્રોસ ચેક અને તેની વિશેષ વિગતો

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 (Negotiable Instruments Act, 1881) ના પ્રકરણ XIV (Chapter XIV) માં કલમ 123 થી 131A સુધી ક્રોસ ચેક સંબંધિત જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ક્રોસ ચેકનો મુખ્ય હેતુ ચેકની ચુકવણી વધુ સુરક્ષિત બનાવવાનો, નાણાંની ચુકવણી બેંકિંગ વ્યવસ્થા મારફતે કરાવવાનો અને ખોટી વ્યક્તિને ચુકવણી થવાનું જોખમ ઘટાડવાનો છે.

2. ક્રોસ ચેકનો અર્થ (Meaning of Crossed Cheque)

જ્યારે ચેકના આગળના ભાગ પર બે સમાંતર ત્રાંસી રેખાઓ દોરવામાં આવે અથવા કાયદામાં દર્શાવ્યા મુજબ બેંકનું નામ લખીને વિશેષ ક્રોસિંગ કરવામાં આવે, ત્યારે તેને ક્રોસ ચેક કહેવામાં આવે છે.

સરળ ભાષામાં, ક્રોસ ચેક એવો ચેક છે જેની ચુકવણી સામાન્ય રીતે સીધી રોકડમાં કરવાને બદલે બેંક મારફતે કરવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ

અજય રમેશને 10,000નો ચેક આપે છે. અજય ચેક પર બે સમાંતર રેખાઓ દોરી દે છે. હવે રમેશ સામાન્ય રીતે ચેક બેંકમાં જમા કરાવી પોતાના ખાતામાં નાણાં મેળવી શકશે; તે ચેકની સીધી રોકડ ચુકવણી મેળવી શકશે નહીં.

3. ક્રોસ ચેકના પ્રકારો (Types of Crossing)

મુખ્યત્વે ક્રોસ ચેકના નીચેના પ્રકારો સમજવા જરૂરી છે.

(1) સામાન્ય ક્રોસિંગ (General Crossing) — કલમ 123

જ્યારે ચેકના આગળના ભાગ પર બે સમાંતર ત્રાંસી રેખાઓ દોરવામાં આવે અથવા તે રેખાઓ વચ્ચે "And Company" અથવા તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખવામાં આવે, ત્યારે તે સામાન્ય ક્રોસિંગ ગણાય છે. આ ક્રોસિંગમાં "Not Negotiable" શબ્દો પણ લખી શકાય છે.

ઉદાહરણ: ચેક પર // બે સમાંતર રેખાઓ દોરેલી હોય.

કાનૂની અસર: કલમ 126 મુજબ, ચેક દોરવામાં આવ્યો હોય તે બેંક સામાન્ય ક્રોસ ચેકની ચુકવણી બીજી બેંક સિવાય અન્ય રીતે કરી શકતી નથી.

(2) વિશેષ ક્રોસિંગ (Special Crossing) — કલમ 124

જ્યારે ચેકના આગળના ભાગ પર કોઈ ચોક્કસ બેંકનું નામ લખવામાં આવે, ત્યારે તેને વિશેષ ક્રોસિંગ કહેવામાં આવે છે. તેમાં "Not Negotiable" શબ્દો પણ લખી શકાય છે.

ઉદાહરણ: ચેક પર "State Bank of India" લખેલું હોય.

કાનૂની અસર: કલમ 126 મુજબ, ચુકવણી માત્ર તે બેંકને અથવા તેના કલેકશન એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરતી બેંકને જ કરી શકાય છે.

(3) Not Negotiable ક્રોસિંગ — કલમ 130

જ્યારે સામાન્ય અથવા વિશેષ રીતે ક્રોસ કરેલા ચેક પર "Not Negotiable" શબ્દો લખવામાં આવે છે, ત્યારે તે ચેક લેનાર વ્યક્તિને અગાઉના ધારક કરતાં વધુ સારો હક મળતો નથી.

ઉદાહરણ: ચોરી કરેલો ચેક કોઈ વ્યક્તિ બીજા વ્યક્તિને આપે તો માત્ર ચેક મેળવી લેવાથી તેને ચેક પર કાયદેસર માલિક કરતાં વધુ સારો હક પ્રાપ્ત થતો નથી.

મહત્વપૂર્ણ નોંધ: "Not Negotiable"નો અર્થ એ નથી કે ચેકનું હસ્તાંતરણ કોઈ પણ સંજોગોમાં થઈ જ શકતું નથી. તેનો મુખ્ય અર્થ એ છે કે હસ્તાંતરિત વ્યક્તિને હસ્તાંતર કરનાર કરતાં વધુ સારો હક મળતો નથી.

4. ચેક આપ્યા પછી ક્રોસિંગ કરવું (Crossing after Issue) — કલમ 125

કલમ 125 મુજબ, ચેક આપ્યા પછી પણ કાયદા મુજબ તેનું ક્રોસિંગ કરી શકાય છે. આ કલમ હેઠળ નીચેની જોગવાઈઓ છે.

1. સાદા ચેકનું ક્રોસિંગ: જે ચેક ક્રોસ કરેલો ન હોય, તેને ધારક સામાન્ય અથવા વિશેષ રીતે ક્રોસ કરી શકે છે.
2. સામાન્યમાંથી વિશેષ ક્રોસિંગ: સામાન્ય રીતે ક્રોસ કરેલા ચેકને વિશેષ રીતે ક્રોસ કરી શકાય છે.
3. Not Negotiable ઉમેરવું: સામાન્ય અથવા વિશેષ ક્રોસ કરેલા ચેકમાં “Not Negotiable” શબ્દો ઉમેરી શકાય છે.
4. ફરીથી વિશેષ ક્રોસિંગ: વિશેષ રીતે ક્રોસ કરેલો ચેક જે બેંકને મોકલવામાં આવ્યો હોય, તે બેંક પોતાના કલેકશન એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરતી બીજી બેંકને વિશેષ રીતે ક્રોસ કરી શકે છે.

ઉદાહરણ: અજયે રમેશને સાદો ચેક આપ્યો હોય, તો રમેશ તેને બે સમાંતર રેખાઓ દોરીને સામાન્ય રીતે ક્રોસ કરી શકે છે.

5. ક્રોસ ચેકની ચુકવણી અંગેની જોગવાઈઓ

(1) સામાન્ય ક્રોસ ચેકની ચુકવણી – કલમ 126

સામાન્ય રીતે ક્રોસ કરેલા ચેકની ચુકવણી ચેક દોરવામાં આવ્યો હોય તે બેંક માત્ર બીજી બેંકને જ કરી શકે છે. ચેક ધારકને સીધી રોકડ ચુકવણી કરી શકાતી નથી.

ઉદાહરણ: રમેશને મળેલો સામાન્ય ક્રોસ ચેક તે પોતાની બેંકમાં જમા કરાવે છે. બેંકોની ક્લિયરિંગ પ્રક્રિયા દ્વારા રકમ તેના ખાતામાં જમા થાય છે.

(2) વિશેષ ક્રોસ ચેકની ચુકવણી – કલમ 126

વિશેષ ક્રોસ ચેકની ચુકવણી માત્ર જે બેંકનું નામ લખેલું હોય તે બેંકને અથવા તે બેંકના કલેકશન એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરતી બીજી બેંકને કરી શકાય છે.

ઉદાહરણ: ચેક પર HDFC Bankનું નામ લખેલું હોય, તો ચેક દોરવામાં આવ્યો હોય તે બેંક તેને HDFC Bank અથવા તેના કલેકશન એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરતી બેંક મારફતે જ ચૂકવી શકે છે.

(3) એક કરતાં વધુ બેંકને વિશેષ ક્રોસિંગ – કલમ 127

જો ચેકને એક કરતાં વધુ બેંકના નામે વિશેષ રીતે ક્રોસ કરવામાં આવ્યો હોય, તો ચેક દોરવામાં આવ્યો હોય તે બેંકે તેની ચુકવણી નકારવી જોઈએ. જોકે, કલમ 125 હેઠળ એક બેંકના કલેકશન એજન્ટ તરીકે બીજી બેંકને કરવામાં આવેલા ક્રોસિંગને અપવાદ આપવામાં આવ્યો છે.

ઉદાહરણ: ચેક પર બે અસંબંધિત બેંકોનાં નામ વિશેષ ક્રોસિંગ તરીકે લખવામાં આવે, તો સામાન્ય રીતે બેંક ચુકવણી નકારે છે.

(4) યોગ્ય રીતે ચુકવણી કરેલો ક્રોસ ચેક – કલમ 128

જ્યારે બેંક ક્રોસ ચેકની ચુકવણી કાયદા મુજબ, યોગ્ય રીતે અને સદ્ભાવનાથી કરે છે, ત્યારે બેંક અને લાગુ પડતી સ્થિતિમાં ચેકના લેખકને એવી જ કાનૂની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, જાણે નાણાં સાચા હકદારને ચૂકવવામાં આવ્યાં હોય.

ઉદાહરણ: બેંક તમામ જરૂરી તપાસ કરીને યોગ્ય ખાતામાં ક્રોસ ચેકની રકમ જમા કરે છે, તો કલમ 128 હેઠળ તેને કાનૂની રક્ષણ મળી શકે છે.

(5) અયોગ્ય રીતે ચુકવણી કરેલો ક્રોસ ચેક – કલમ 129

જો બેંક સામાન્ય ક્રોસ ચેકની ચુકવણી બીજી બેંક સિવાય અન્ય રીતે કરે અથવા વિશેષ ક્રોસ ચેકની ચુકવણી નિર્દિષ્ટ બેંક કે તેના કલેકશન એજન્ટ સિવાય અન્ય રીતે કરે, તો તેના કારણે સાચા હકદારને થયેલા નુકસાન માટે બેંક જવાબદાર બની શકે છે.

ઉદાહરણ: ચેક સામાન્ય રીતે ક્રોસ કરેલો હોવા છતાં બેંક તેને સીધો રોકડમાં ચૂકવી દે અને તેના કારણે સાચા હકદારને નુકસાન થાય, તો બેંક સામે જવાબદારી ઊભી થઈ શકે છે.

(6) “Not Negotiable” શબ્દો ધરાવતો ચેક – કલમ 130

સામાન્ય અથવા વિશેષ ક્રોસ કરેલા ચેક પર “Not Negotiable” લખેલું હોય, તો ચેક મેળવનાર વ્યક્તિને તે ચેક આપનાર વ્યક્તિ કરતાં વધુ સારો હક પ્રાપ્ત થતો નથી.

ઉદાહરણ: ચોરી કરેલો એવો ચેક કોઈ વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિને આપે, તો માત્ર ચેક પ્રાપ્ત કરવાથી તે વ્યક્તિને સાચા માલિક કરતાં વધુ સારો હક મળતો નથી.

(7) ક્રોસ ચેકની રકમ મેળવનાર બેંકની જવાબદારી – કલમ 131

જો કોઈ બેંક પોતાના ગ્રાહક માટે સામાન્ય અથવા વિશેષ ક્રોસ ચેકની રકમ સદ્ભાવનાથી અને બેદરકારી વિના મેળવે, તો માત્ર ચેકના હકમાં ખામી હોવાના કારણે તે બેંક આપમેળે સાચા માલિક પ્રત્યે જવાબદાર બનતી નથી. આ રક્ષણ માટે કલમમાં દર્શાવેલી શરતોનું પાલન જરૂરી છે.

ઉદાહરણ: બેંક ગ્રાહકનો ક્રોસ ચેક યોગ્ય કાળજી સાથે વસૂલ કરે છે અને પછી ચેક આપનારના હકમાં ખામી હોવાનું બહાર આવે છે. જો કલમ 131ની શરતો પૂરી થતી હોય, તો બેંકને આ કલમ હેઠળ રક્ષણ મળી શકે છે.

(8) બેંક ડ્રાફ્ટને લાગુ પડતી જોગવાઈ – કલમ 131A

કલમ 131A મુજબ, ક્રોસ ચેક સંબંધિત આ પ્રકરણની જોગવાઈઓ કલમ 85Aમાં વ્યાખ્યાયિત બેંક ડ્રાફ્ટને પણ લાગુ પડે છે, જાણે તે ચેક હોય.

6. ક્રોસ ચેકનું મહત્વ (Importance of Crossed Cheque)

1. સુરક્ષા: ચેકની સીધી રોકડ ચુકવણીનું જોખમ ઘટાડે છે.
2. બેંકિંગ વ્યવહાર: નાણાં બેંક મારફતે વસૂલ કરવામાં આવે છે.
3. ખોટી ચુકવણી સામે રક્ષણ: નિર્ધારિત બેંકિંગ પ્રક્રિયાથી ખોટી વ્યક્તિને ચુકવણી થવાની શક્યતા ઘટે છે.
4. ચુકવણીનો રેકોર્ડ: ખાતામાં નાણાં જમા થવાથી વ્યવહારનો રેકોર્ડ રહે છે.
5. કાનૂની રક્ષણ: કલમ 128થી 131 હેઠળ નિર્ધારિત પરિસ્થિતિઓમાં બેંક તથા સાચા હકદારના હિતોનું રક્ષણ થાય છે.

7. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 123થી 131A ક્રોસ ચેક અંગેની મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈઓ ધરાવે છે. સામાન્ય ક્રોસિંગ અને વિશેષ ક્રોસિંગ દ્વારા ચેકની ચુકવણી નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે, જ્યારે “Not Negotiable” ક્રોસિંગ હસ્તાંતરણ દ્વારા વધુ સારો હક પ્રાપ્ત થતો અટકાવે છે. આ જોગવાઈઓ બેંકિંગ વ્યવહારોમાં સુરક્ષા, પારદર્શિતા અને કાયદેસર જવાબદારી જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ છે.

4.ધારણકરનાર (Holder) અને યથાક્રમે ધારણકરનાર (Holder in Due Course)

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 હેઠળ વચનપત્ર (Promissory Note), વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange) અને ચેક (Cheque) જેવા નાણાકીય દસ્તાવેજોના હસ્તાંતરણ અને ચુકવણી અંગેની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આ વ્યવહારોમાં ધારણકરનાર (Holder) અને યથાક્રમે ધારણકરનાર (Holder in Due Course) ની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

અધિનિયમની કલમ 8માં ધારણકરનારની વ્યાખ્યા અને કલમ 9માં યથાક્રમે ધારણકરનારની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

2. ધારણકરનાર (Holder) — કલમ 8

અર્થ અને વ્યાખ્યા

કલમ 8 મુજબ, ધારણકરનાર એવી વ્યક્તિ છે જે પોતાના નામે પરાક્રમ્ય લેખનો કબજો ધરાવવા અને તેની રકમ વસૂલ કરવા અથવા તેના પર દાવો કરવા માટે કાયદેસર રીતે હકદાર હોય.

સરળ ભાષામાં, જે વ્યક્તિ પરાક્રમ્ય લેખની રકમ મેળવવા અથવા કાયદેસર રીતે વસૂલ કરવા હકદાર હોય તેને ધારણકરનાર કહેવામાં આવે છે.

માત્ર દસ્તાવેજનો ભૌતિક કબજો હોવો પૂરતો નથી; તે વ્યક્તિને દસ્તાવેજની રકમ મેળવવાનો કાયદેસર હક પણ હોવો જોઈએ.

ધારણકરનારનાં આવશ્યક તત્વો (Essential Elements of Holder)

1. કાયદેસર હક (Legal Entitlement): વ્યક્તિને પરાક્રમ્ય લેખની રકમ મેળવવા અથવા તેના આધારે કાયદેસર કાર્યવાહી કરવા હક હોવો જોઈએ.

2. પોતાના નામે હક (Right in Own Name): વ્યક્તિ પોતાના નામે દસ્તાવેજની રકમ વસૂલ કરવા માટે હકદાર હોવી જોઈએ.

3. દસ્તાવેજનો કબજો (Possession of Instrument): સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ પાસે પરાક્રમ્ય લેખનો કબજો હોવો જોઈએ. જોકે, કાયદા હેઠળ કેટલાક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં કબજો ગુમાવનાર વ્યક્તિનો હક પણ જળવાઈ શકે છે.

4. રકમ વસૂલ કરવાનો અધિકાર (Right to Recover Money): ધારણકરનારને દસ્તાવેજમાં દર્શાવેલી રકમ કાયદેસર રીતે મેળવવાનો અધિકાર હોય છે.

5. કાયદેસર ધારણકરનાર હોવો (Lawful Holder): ચોરી, છેતરપિંડી અથવા અનધિકૃત રીતે દસ્તાવેજ મેળવનાર વ્યક્તિને માત્ર કબજાના આધારે ધારણકરનારનો કાયદેસર દરજ્જો મળતો નથી.

ઉદાહરણ 1

અજયે રમેશના નામે 10,000નો ચેક લખ્યો છે. રમેશ કાયદેસર રીતે ચેકનો હકદાર છે અને ચેકનો કબજો ધરાવે છે.

અહીં રમેશ ધારણકરનાર (Holder) છે, કારણ કે તે પોતાના નામે ચેકની રકમ મેળવવા હકદાર છે.

ઉદાહરણ 2

અજયે વિજયના નામે વચનપત્ર બનાવ્યું છે. વિજયને તે વચનપત્ર હેઠળની રકમ વસૂલ કરવાનો કાયદેસર અધિકાર છે.

અહીં વિજય ધારણકરનાર છે.

ધારણકરનારના અધિકારો (Rights of Holder)

1. દસ્તાવેજમાં દર્શાવેલી રકમ વસૂલ કરવાનો અધિકાર.
2. ચુકવણી ન થાય તો કાયદા મુજબ જવાબદાર પક્ષકારો સામે દાવો કરવાનો અધિકાર.
3. દસ્તાવેજના કાયદેસર હસ્તાંતરણની પરિસ્થિતિમાં તેને આગળ હસ્તાંતરિત કરવાનો અધિકાર.
4. કાયદાની શરતોને આધીન રહીને દસ્તાવેજના આધારે કાનૂની ઉપાય મેળવવાનો અધિકાર.

ધ્યાનમાં રાખવું કે દરેક ધારણકરનારને યથાક્રમે ધારણકરનાર જેવા વિશેષ અધિકારો આપમેળે મળતા નથી.

3. યથાક્રમે ધારણકરનાર (Holder in Due Course) — કલમ 9

અર્થ અને વ્યાખ્યા

કલમ 9 મુજબ, યથાક્રમે ધારણકરનાર એવી વ્યક્તિ છે જે વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અથવા ચેકનો ધારણકરનાર બને છે અને જે પ્રતિફળ (Consideration) આપીને, લેખની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં, સદ્ભાવનાથી અને યોગ્ય તપાસ વિના હકમાં ખામી હોવાનું જાણ્યા વગર તે લેખ મેળવે છે.

સરળ ભાષામાં, જે વ્યક્તિ પરાક્રમ્ય લેખ કાયદેસર રીતે, મૂલ્ય અથવા પ્રતિફળ આપીને, સમયસર અને સદ્ભાવનાથી મેળવે છે તથા તેને અગાઉના ધારકના હકમાં ખામીની જાણ હોતી નથી, તેને યથાક્રમે ધારણકરનાર કહેવામાં આવે છે.

યથાક્રમે ધારણકરનારનાં આવશ્યક તત્ત્વો (Essential Elements)

1. પરાક્રમ્ય લેખનો ધારણકરનાર હોવો: વ્યક્તિ વચનપત્ર, વિનિમયપત્ર અથવા ચેકની કાયદેસર ધારણકરનાર હોવી જોઈએ.

2. પ્રતિફળ આપેલું હોવું (Consideration): દસ્તાવેજ મફતમાં મળેલો ન હોવો જોઈએ. તેને મેળવવા માટે નાણાં, માલ અથવા અન્ય કાયદેસર પ્રતિફળ આપેલું હોવું જોઈએ.

3. મુદત પહેલાં મેળવેલો હોવો (Before Maturity): લેખની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં તે મેળવેલો હોવો જોઈએ. માંગણી પર ચૂકવવાપાત્ર લેખના કિસ્સામાં તેની કાનૂની પ્રકૃતિને અનુરૂપ નિયમ લાગુ પડે છે.

4. સદ્ભાવનાથી મેળવેલો હોવો (In Good Faith): વ્યક્તિએ પ્રમાણિકતાથી અને કાયદેસર વ્યવહારના હેતુથી દસ્તાવેજ મેળવેલો હોવો જોઈએ.

5. હકમાં ખામીની જાણ ન હોવી (Without Notice of Defect in Title): દસ્તાવેજ મેળવનારને અગાઉના ધારકના હકમાં કોઈ ખામી હોવાની જાણ ન હોવી જોઈએ.

6. યોગ્ય તપાસ વિના શંકાસ્પદ હક સ્વીકાર્યો ન હોવો: વ્યક્તિએ એવી પરિસ્થિતિમાં દસ્તાવેજ મેળવેલો ન હોવો જોઈએ કે જેમાં અગાઉના ધારકના હકમાં ખામી હોવાની વાજબી શંકા ઊભી થાય અને તે છતાં તેણે આંખ આડા કાન કર્યા હોય.

ઉદાહરણ 1 — યથાક્રમે ધારણકરનાર

અજયે વિજયને ₹20,000નો વિનિમયપત્ર આપ્યો. વિજયે તે વિનિમયપત્રની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં રમેશને 18,000ના પ્રતિફળ સામે આપ્યો. રમેશને કોઈ છેતરપિંડી કે હકમાં ખામીની જાણ નહોતી અને તેણે દસ્તાવેજ સદ્ભાવનાથી મેળવ્યો.

આ સંજોગોમાં, કાયદાની અન્ય શરતો પૂરી થતી હોય તો રમેશ યથાક્રમે ધારણકરનાર (Holder in Due Course) ગણાય શકે છે.

ઉદાહરણ 2 — યથાક્રમે ધારણકરનાર નહીં

વિજયે અજયનો ચેક ચોરી લીધો અને તે ચેક રમેશને વેચ્યો. રમેશને ખબર હતી કે ચેક ચોરીનો છે, છતાં તેણે તે મેળવ્યો.

આ સ્થિતિમાં રમેશને માત્ર ચેકનો કબજો હોવાના કારણે યથાક્રમે ધારણકરનારનો દરજ્જો મળતો નથી.

ઉદાહરણ 3 — મફતમાં મળેલો ચેક

અજયે વિજયને 10,000નો ચેક ભેટ તરીકે આપ્યો. વિજયે તે ચેક મેળવવા માટે કોઈ પ્રતિફળ આપ્યું નથી.

વિજય કાયદેસર રીતે ધારણકરનાર હોઈ શકે છે, પરંતુ માત્ર આ ભેટના આધારે તે યથાક્રમે ધારણકરનાર બનતો નથી, કારણ કે કલમ 9 હેઠળ પ્રતિફળ આપવાની શરત પૂરી થતી નથી.

4. યથાક્રમે ધારણકરનારના વિશેષ અધિકારો (Rights and Privileges of Holder in Due Course)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881 યથાક્રમે ધારણકરનારને કેટલીક વિશેષ કાનૂની સુરક્ષાઓ આપે છે.

(1) અગાઉના પક્ષકારો સામે અધિકાર — કલમ 36

કલમ 36 મુજબ, પરાક્રમ્ય લેખનો દરેક અગાઉનો પક્ષકાર યથાક્રમે ધારણકરનાર પ્રત્યે લેખની ચુકવણી માટે જવાબદાર રહે છે, જ્યાં સુધી અધિનિયમમાં અન્યથા જોગવાઈ ન હોય.

ઉદાહરણ: અજય, વિજય અને રમેશ એક વિનિમયપત્રના અનુક્રમિક પક્ષકારો છે. રમેશ યથાક્રમે ધારણકરનાર છે. કાયદા મુજબની શરતો પૂરી થતી હોય તો તે અગાઉના જવાબદાર પક્ષકારો સામે દાવો કરી શકે છે.

(2) પ્રતિફળની ધારણા – કલમ 118

કલમ 118 મુજબ, વિરુદ્ધ સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી કાયદામાં દર્શાવેલી કેટલીક ધારણાઓ લાગુ પડે છે; તેમાં પરાક્રમ્ય લેખ પ્રતિફળ માટે બનાવવામાં આવ્યો અથવા હસ્તાંતરિત થયો હોવાની ધારણા પણ સામેલ છે.

આ ધારણા પુરાવા દ્વારા ખોટી સાબિત કરી શકાય છે.

(3) હકમાં ખામી હોવા છતાં વિશેષ સુરક્ષા – કલમ 53

કલમ 53 મુજબ, જે વ્યક્તિએ પોતાનો હક યથાક્રમે ધારણકરનાર પાસેથી મેળવ્યો હોય, તેને અમુક સંજોગોમાં યથાક્રમે ધારણકરનારના અધિકારો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આથી અગાઉના હકમાં રહેલી ખામીઓ સામે કાયદેસર સુરક્ષા મળી શકે છે.

ઉદાહરણ: રમેશ યથાક્રમે ધારણકરનાર છે અને તે પછી વિનિમયપત્ર સુરેશને હસ્તાંતરિત કરે છે. સુરેશ પોતે યથાક્રમે ધારણકરનાર ન હોવા છતાં, કલમ 53ની શરતો હેઠળ રમેશ પાસેથી પ્રાપ્ત અધિકારોનો લાભ મેળવી શકે છે.

(4) અમુક બચાવ સામે મર્યાદા – કલમ 120

કલમ 120 હેઠળ, જ્યારે યથાક્રમે ધારણકરનાર પરાક્રમ્ય લેખનો પક્ષકાર બને છે અને લેખના નિર્માણને પડકારવામાં આવે છે, ત્યારે કાયદાની શરતોને આધીન રહીને લેખના મૂળ નિર્માણને નકારવાની મંજૂરી મળતી નથી.

(5) કાયદેસર વસૂલાત અને દાવાનો અધિકાર

યથાક્રમે ધારણકરનાર લેખની ચુકવણી માટે જવાબદાર પક્ષકારો સામે કાયદા મુજબ દાવો કરી શકે છે. તેમ છતાં, જવાબદારી, નોટિસ, સહી, નકલી દસ્તાવેજ અને અન્ય કાનૂની બચાવ સંબંધિત અધિનિયમની જોગવાઈઓ લાગુ પડે છે.

5. ધારણકરનાર અને યથાક્રમે ધારણકરનાર વચ્ચેનો તફાવત

તફાવતનો આધાર	ધારણકરનાર (Holder)	યથાક્રમે ધારણકરનાર (Holder in Due Course)
1. કલમ	કલમ 8	કલમ 9
2. અર્થ	લેખની રકમ મેળવવા કાયદેસર હકદાર વ્યક્તિ	કાયદામાં દર્શાવેલી શરતો પૂરી કરીને લેખ મેળવનાર વ્યક્તિ
3. પ્રતિફળ	પ્રતિફળ આપવું દરેક કિસ્સામાં જરૂરી નથી	પ્રતિફળ આપવું જરૂરી છે
4. લેખ મેળવવાનો સમય	દરેક કિસ્સામાં મુદત પહેલાં મેળવવો જરૂરી નથી	મુદત પહેલાં મેળવવો જરૂરી છે
5. સદ્ભાવના	કલમ 8ની વ્યાખ્યામાં અલગથી આવશ્યક તત્ત્વ નથી	સદ્ભાવના અને હકમાં ખામી માનવાનું પૂરતું કારણ ન હોવું જરૂરી છે
6. હકમાં ખામીની જાણ	હકમાં ખામીની જાણ હોવા છતાં દરેક કિસ્સામાં ધારણકરનારનો દરજ્જો આપમેળે નકારાતો નથી; કાયદેસર હક જરૂરી છે	હકમાં ખામીની જાણ અથવા માનવાનું પૂરતું કારણ હોય તો સામાન્ય રીતે આ દરજ્જો મળતો નથી
7. અધિકારો	લેખની રકમ વસૂલ કરવાનો સામાન્ય કાયદેસર અધિકાર	અધિનિયમ હેઠળ કેટલીક વિશેષ સુરક્ષાઓ અને વિશેષ અધિકારો
8. હસ્તાંતરણ	હસ્તાંતરણથી પ્રાપ્ત અધિકારો હસ્તાંતર કરનારના હક અને લાગુ કાયદા પર આધારિત છે	કાયદાની શરતો હેઠળ અગાઉના પક્ષકારો સામે વધુ મજબૂત હક મેળવી શકે છે
9. ભેટમાં મળેલો લેખ	કાયદેસર હક હોય તો ધારણકરનાર બની શકે છે	પ્રતિફળ ન આપ્યું હોય તો સામાન્ય રીતે યથાક્રમે ધારણકરનાર બનતો નથી
10. ઉદાહરણ	રમેશ પોતાના નામે મળેલા ચેકનો કાયદેસર હકદાર છે	રમેશ ચેકની મુદત પહેલાં પ્રતિફળ આપીને, સદ્ભાવનાથી અને હકમાં ખામીની જાણ વિના ચેક મેળવે છે

6. ધારણકરનાર અને યથાક્રમે ધારણકરનારનું વ્યવહારિક મહત્વ

- ધારણકરનાર: પરાક્રમ્ય લેખના આધારે ચુકવણી મેળવવા માટેનો કાયદેસર હક ધરાવે છે.
- યથાક્રમે ધારણકરનાર: નિર્ધારિત કાનૂની શરતો પૂરી થતી હોય તો અગાઉના પક્ષકારોના હકમાં રહેલી કેટલીક ખામીઓ સામે પણ વિશેષ રક્ષણ મેળવી શકે છે.
- વેપાર અને બેંકિંગમાં મહત્વ: આ બંને ખ્યાલો ચેક, વિનિમયપત્ર અને વચનપત્રના હસ્તાંતરણમાં વિશ્વાસ, કાયદેસર વસૂલાત અને પક્ષકારોની જવાબદારી નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે.

7. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 8 અને 9 અનુક્રમે ધારણકરનાર અને યથાક્રમે ધારણકરનારની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. દરેક યથાક્રમે ધારણકરનાર ધારણકરનાર હોય છે, પરંતુ દરેક ધારણકરનાર યથાક્રમે ધારણકરનાર હોતો નથી. યથાક્રમે ધારણકરનાર બનવા માટે પ્રતિફળ, સમયસર લેખ મેળવવો, સદ્ભાવના અને હકમાં ખામી અંગેની જાણ ન હોવા જેવી કાનૂની શરતો પૂર્ણ થવી જરૂરી છે. આ તફાવત પરાક્રમ્ય લેખોના વ્યવહારોમાં પક્ષકારોના અધિકારો અને જવાબદારીઓ નક્કી કરવા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

5.ચેકના અનાદરના પ્રસંગે હક્કો અને જવાબદારીઓનું વિશ્લેષણ

1. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ચેક એ બેંકને તેના ખાતામાંથી નિશ્ચિત રકમ ચૂકવવાનો આદેશ છે. જ્યારે ચેક બેંકમાં રજૂ કરવામાં આવે અને બેંક તેને ચૂકવ્યા વિના પરત કરે, ત્યારે તેને ચેકનો અનાદર (Dishonour of Cheque) કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 138 ચેકના અનાદર અંગે ફોજદારી જવાબદારીની જોગવાઈ કરે છે. આ કલમનો મુખ્ય હેતુ ચેક દ્વારા થતા નાણાકીય વ્યવહારોમાં વિશ્વાસ જાળવવાનો અને કાયદેસર દેવાની ચુકવણી માટે આપવામાં આવેલા ચેકનો અનાદર થાય ત્યારે હકદારને કાનૂની ઉપાય પૂરો પાડવાનો છે.

2. કલમ 138નો અર્થ અને વ્યાખ્યા

કલમ 138 મુજબ, કોઈ વ્યક્તિ પોતાના બેંક ખાતા પર ચેક આપે અને તે ચેક કાયદેસર રીતે વસૂલપાત્ર દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની સંપૂર્ણ કે આંશિક ચુકવણી માટે આપવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ ખાતામાં પૂરતા નાણાં ન હોવાને કારણે અથવા બેંક સાથે ગોઠવાયેલી મર્યાદા કરતાં

વધુ રકમ હોવાને કારણે ચેક ચૂકવાયા વિના પરત થાય, તો કાયદામાં નિર્ધારિત શરતો પૂરી થવા પર તે વ્યક્તિએ ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવી શકે છે.

ચેકના અનાદરના સામાન્ય કારણો

- ખાતામાં પૂરતું બેલેન્સ ન હોવું.
- બેંક સાથે ગોઠવાયેલી મર્યાદા કરતાં વધુ રકમનો ચેક હોવો.
- બેંકના રેકોર્ડમાં દર્શાવેલી અન્ય ખામીઓ, જેમ કે સહીમાં તફાવત અથવા ખાતા સંબંધિત સમસ્યાઓ.

મહત્વપૂર્ણ: દરેક કારણસર ચેક પરત થાય એટલે કલમ 138 હેઠળ ગુનો થાય જ એવું નથી. કલમની લાગુ પડતી શરતો અને સંબંધિત ન્યાયિક નિર્ણયો ધ્યાનમાં લેવા જરૂરી છે.

3. કલમ 138 હેઠળ ગુનો બનવા માટેની આવશ્યક શરતો

કલમ 138 હેઠળ ગુનો સ્થાપિત કરવા માટે નીચેની શરતો પૂર્ણ થવી જરૂરી છે.

(1) કાયદેસર દેવું અથવા જવાબદારી (Legally Enforceable Debt or Liability)

ચેક કોઈ કાયદેસર રીતે વસૂલપાત્ર દેવું અથવા જવાબદારીની સંપૂર્ણ કે આંશિક ચુકવણી માટે આપવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ. માત્ર ચેક હોવો પૂરતો નથી; તેની પાછળ કાયદેસર દેવું હોવું જરૂરી છે.

ઉદાહરણ: અજયે વિજય પાસેથી ₹50,000 ઉધાર લીધા અને તે દેવું ચૂકવવા ચેક આપ્યો. ચેક અનાદર થાય અને બાકીની કાનૂની શરતો પૂર્ણ થાય તો કલમ 138 લાગુ પડી શકે છે.

(2) પોતાના બેંક ખાતા પર ચેક આપેલો હોવો

ચેક આરોપી વ્યક્તિએ પોતાના બેંક ખાતા પર આપેલો હોવો જોઈએ. કંપનીના કિસ્સામાં કલમ 141 હેઠળ કંપની તથા જવાબદાર અધિકારીઓની જવાબદારીનો પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે છે.

(3) ચેકનું અનાદર (Dishonour)

ચેક ખાતામાં પૂરતાં નાણાં ન હોવાને કારણે અથવા બેંક સાથે નક્કી કરેલી મર્યાદા કરતાં વધુ રકમ હોવાને કારણે ચૂકવાયા વિના પરત થયેલો હોવો જોઈએ.

(4) ચેક સમયમર્યાદામાં રજૂ કરવો

ચેક તેની તારીખથી છ મહિનાની અંદર અથવા તેની માન્યતાના સમયગાળામાં, જે પહેલાં પૂર્ણ થાય તે સમયગાળામાં રજૂ કરવો જોઈએ. જોકે, RBIની લાગુ સૂચનાઓ મુજબ બેંકો સામાન્ય રીતે ચેકની તારીખથી ત્રણ મહિના સુધી જ ચુકવણી માટે સ્વીકારે છે. તેથી વ્યવહારમાં ત્રણ મહિનાની સમયમર્યાદાનું પાલન કરવું જરૂરી છે.

(5) કાનૂની નોટિસ આપવી (Legal Demand Notice)

ચેક અનાદર થયાની બેંક તરફથી જાણ મળ્યા પછી 30 દિવસની અંદર ચેકના ધારક અથવા યથાક્રમે ધારણકરનારે ચેક આપનારને લેખિત નોટિસ આપવી જોઈએ.

(6) ચુકવણી માટે 15 દિવસની તક

નોટિસ પ્રાપ્ત થયા પછી ચેક આપનારને 15 દિવસનો સમય આપવામાં આવે છે. આ સમયગાળામાં તે ચેકની રકમ ચૂકવી દે તો કલમ 138 હેઠળ ગુનો પૂર્ણ થતો નથી.

(7) કોર્ટમાં ફરિયાદ (Complaint Before Court)

નોટિસ મળ્યા પછી 15 દિવસની અંદર ચુકવણી ન થાય, તો ત્યારબાદ કારણ-એ-કાર્યવાહી (Cause of Action) ઊભું થાય છે. ફરિયાદ સામાન્ય રીતે આ તારીખથી એક મહિનાની અંદર કલમ 142 હેઠળ દાખલ કરવી જોઈએ. પૂરતું કારણ દર્શાવાય તો કોર્ટ વિલંબ માફ કરી શકે છે.

4. સમયમર્યાદાનું ઉદાહરણ (Illustration of Time Limits)

ધારો કે અજયે વિજયને□50,000નો ચેક આપ્યો અને બેંકે 1 ઑક્ટોબરે ચેક અનાદર થયાની જાણ કરી.

30 દિવસ - નોટિસ આપવાની સમયમર્યાદા - બેંક તરફથી અનાદરની જાણ મળ્યા પછી 30 દિવસની અંદર વિજયે અજયને લેખિત નોટિસ આપવી.

15 દિવસ -ચુકવણી કરવાની તક - નોટિસ પ્રાપ્ત થયા પછી અજયને 15 દિવસની અંદર 50,000 ચૂકવવાની તક મળે છે.

ફરિયાદ દાખલ કરવી - 15 દિવસની ચુકવણી અવધિ પૂરી થયા પછી પણ ચુકવણી ન થાય, તો કારણ-એ-કાર્યવાહી ઊભી થાય છે.

5. ચેકના અનાદર વખતે ફરિયાદીના અધિકારો (Rights of the Payee / Complainant)

(1) કાનૂની નોટિસ આપવાનો અધિકાર

ચેકનો ધારક અથવા યથાક્રમે ધારણકરનાર કલમ 138 હેઠળની શરતો અનુસાર ચેક આપનારને નોટિસ આપી ચુકવણીની માગણી કરી શકે છે.

(2) ફોજદારી ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર

ચેક આપનાર નોટિસ મળ્યાના 15 દિવસમાં ચુકવણી ન કરે, તો ફરિયાદી કલમ 142ની શરતો મુજબ સક્ષમ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ ફરિયાદ કરી શકે છે.

(3) દેવાની ધારણા – કલમ 118 અને 139

કલમ 118(a) હેઠળ પ્રતિફળ માટે પરાક્રમ્ય લેખ બનાવાયો હોવાની ધારણા થાય છે. કલમ 139 હેઠળ એવું માનવામાં આવે છે કે ચેકના ધારકને ચેક કલમ 138માં દર્શાવેલી જવાબદારીની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક ચુકવણી માટે મળ્યો હતો. આ ધારણાઓ ખંડનપાત્ર છે; આરોપી પુરાવા દ્વારા તેનો વિરોધ કરી શકે છે.

(4) દંડ અને સજાની માગણી

કલમ 138 હેઠળ ગુનો સાબિત થાય તો કોર્ટ આરોપીને:

- વધુમાં વધુ બે વર્ષ સુધીની કેદ, અથવા
- ચેકની રકમથી બમણી રકમ સુધીનો દંડ, અથવા
- કેદ અને દંડ બંને

ફટકારી શકે છે. આ મહત્તમ સજાની જોગવાઈ છે; દરેક કેસમાં મહત્તમ સજા જ થાય એવું નથી.

(5) વચગાળાના વળતરની જોગવાઈ – કલમ 143A

ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાં કોર્ટ આરોપીને ફરિયાદીને ચેકની રકમના વધુમાં વધુ 20% જેટલું વચગાળાનું વળતર ચૂકવવાનો આદેશ આપી શકે છે. આ સત્તા કાયદામાં નિર્ધારિત શરતોને આધીન છે.

(6) દીવાની ઉપાયનો અધિકાર

ફરિયાદી દેવાની વસૂલાત માટે લાગુ કાયદા અનુસાર દીવાની કાર્યવાહી પણ કરી શકે છે. કલમ 138ની ફોજદારી કાર્યવાહી અને દેવાની વસૂલાતના દીવાની ઉપાય વચ્ચેનો સંબંધ કેસની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નક્કી થાય છે.

6. ચેક આપનારની જવાબદારીઓ (Duties and Liabilities of the Drawer)

(1) કાયદેસર દેવાની ચુકવણી

ચેક આપનારની મુખ્ય જવાબદારી એ છે કે તેણે ચેક જે કાયદેસર દેવું અથવા જવાબદારી ચૂકવવા માટે આપ્યો હોય, તેની ચુકવણી કરે.

(2) ખાતામાં પૂરતાં નાણાં રાખવા

ચેક આપનારએ ખાતામાં પૂરતું બેલેન્સ અથવા બેંક દ્વારા મંજૂર કરાયેલી પૂરતી ઓવરડ્રાફ્ટ સુવિધા જાળવવી જોઈએ, જેથી ચેકની ચુકવણી થઈ શકે.

(3) કાનૂની નોટિસનો જવાબ આપવો

ચેક અનાદર અંગે નોટિસ મળે ત્યારે ચેક આપનારએ સમયસર જવાબ આપવો અને જો દેવું બાકી હોય તો કાયદામાં નિર્ધારિત 15 દિવસની અંદર ચુકવણી કરવી જોઈએ.

(4) કોર્ટની કાર્યવાહીનો સામનો કરવો

નોટિસની સમયમર્યાદામાં ચુકવણી ન થાય અને કલમ 138ની અન્ય શરતો પૂર્ણ થાય, તો ચેક આપનાર સામે ફોજદારી ફરિયાદ થઈ શકે છે. તેણે કોર્ટમાં હાજર રહી કાયદેસર બચાવ રજૂ કરવો પડે છે.

(5) કંપનીના કિસ્સામાં જવાબદારી — કલમ 141

જો ચેક કોઈ કંપની દ્વારા આપવામાં આવ્યો હોય, તો કંપની ઉપરાંત ગુનો થયો તે સમયે કંપનીના વ્યવસાયના સંચાલન માટે જવાબદાર વ્યક્તિઓ સામે પણ કાર્યવાહી થઈ શકે છે. જોકે, દરેક ડિરેક્ટર આપમેળે જવાબદાર બનતો નથી; કલમ 141ની શરતો પૂર્ણ થવી જરૂરી છે.

7. આરોપીને ઉપલબ્ધ કાનૂની બચાવ (Defences Available to the Drawer)

કલમ 138 હેઠળ આરોપી નીચેના મુદ્દાઓના આધારે પોતાનો બચાવ રજૂ કરી શકે છે:

1. કાયદેસર દેવું ન હોવું: ચેક પાછળ કોઈ કાયદેસર રીતે વસૂલપાત્ર દેવું અથવા જવાબદારી ન હતી.
2. દેવું ચૂકવાઈ ગયું હોવું: ચેક રજૂ થાય તે પહેલાં સંબંધિત દેવું ચૂકવાઈ ગયું હતું અથવા જવાબદારી સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી.
3. સહી અથવા ચેક અંગે વિવાદ: ચેક આરોપીએ આપ્યો ન હતો અથવા સહી સંબંધિત મુદ્દો પુરાવાથી સાબિત થાય છે.
4. કાનૂની પ્રક્રિયાનું પાલન ન થયું હોવું: ચેક સમયસર રજૂ ન થયો, નોટિસ સમયમર્યાદામાં આપવામાં આવી નહીં અથવા અન્ય જરૂરી કાનૂની શરત પૂર્ણ ન થઈ.
5. ધારણા ખંડિત કરવી: કલમ 118 અને 139 હેઠળની ધારણાઓ સામે આરોપી સંભાવનાઓની પ્રબળતા (Preponderance of Probabilities)ના ધોરણે બચાવ રજૂ કરી શકે છે.

ખાસ નોંધ: કલમ 140 મુજબ, ચેક આપતી વખતે ચેક અનાદર થશે એવી કોઈ કારણસર આશંકા ન હતી, એવો બચાવ માત્ર એટલા માટે માન્ય નથી. તેમ છતાં, આરોપી અન્ય કાયદેસર બચાવ રજૂ કરી શકે છે.

8. મહત્વના ન્યાયિક નિર્ણયો (Important Case Laws)

Case 1: Rangappa v. Sri Mohan (2010) 11 SCC 441

સર્વોચ્ચ અદાલત — 2010

હકીકતો: આ કેસમાં ચેકના અનાદર અને કલમ 139 હેઠળ ચેક ધારકની તરફેણમાં ઊભી થતી કાનૂની ધારણા અંગે પ્રશ્ન હતો.

ચુકાદો: સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું કે કલમ 139 હેઠળની ધારણામાં કાયદેસર દેવું અથવા જવાબદારીના અસ્તિત્વનો મુદ્દો પણ સામેલ છે. આરોપી આ ધારણાને સંભાવનાઓની પ્રબળતાના ધોરણે ખંડિત કરી શકે છે.

મહત્વ: આ ચુકાદો ફરિયાદી અને આરોપી વચ્ચે પુરાવાનો ભાર કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે સમજવા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

Case 2: C.C. Alavi Haji v. Palapetty Muhammed (2007) 6 SCC 555

સર્વોચ્ચ અદાલત — 2007

હકીકતો: આ કેસમાં ચેક અનાદર અંગેની કાનૂની નોટિસની સેવા અને નોટિસ પ્રાપ્ત ન થયાનો બચાવ મુખ્ય મુદ્દો હતો.

ચુકાદો: સર્વોચ્ચ અદાલતે જણાવ્યું કે યોગ્ય સરનામે રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મોકલેલી નોટિસની સેવા અંગે કાયદેસર ધારણા ઊભી થઈ શકે છે. નોટિસ ન મળ્યાનો દાવો કરનાર વ્યક્તિને તે ધારણાનો વિરોધ કરવાની તક રહે છે. ચુકાદામાં નોટિસની ફરજિયાત આવશ્યકતા અને ચેક આપનારને ચુકવણીની તક આપવાના હેતુ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

મહત્વ: કલમ 138 હેઠળ નોટિસ આપવાની પ્રક્રિયા અને નોટિસની સેવા અંગેનો આ એક અગ્રણી ચુકાદો છે.

Case 3: M.S.R. Leathers v. S. Palaniappan (2013) 1 SCC 177

સર્વોચ્ચ અદાલત — 2013

હકીકતો: આ કેસમાં એક જ ચેક વારંવાર રજૂ કરાયો અને અગાઉના અનાદર પછી ફરીથી અનાદર થવાના કાનૂની પરિણામ અંગે પ્રશ્ન ઊભો થયો.

ચુકાદો: સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું કે ચેકની માન્યતા દરમિયાન ફરીથી રજૂ કરાયેલા ચેકનું અનાદર થાય, તો કલમ 138ની તમામ જરૂરી શરતો પૂર્ણ થતી હોય તેવા કિસ્સામાં અગાઉના અનાદર અંગે ફરિયાદ ન થઈ હોવા છતાં નવી કારણ-એ-કાર્યવાહી ઊભી થઈ શકે છે.

મહત્વ: આ ચુકાદો ચેકની ફરીથી રજૂઆત અને કાનૂની કાર્યવાહી માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

Case 4: Bir Singh v. Mukesh Kumar (2019) 4 SCC 197

સર્વોચ્ચ અદાલત — 2019

ચુકાદાનો સિદ્ધાંત: કોઈ વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ સહી કરેલો ખાલી ચેક અન્ય વ્યક્તિને આપે, તો માત્ર ચેકમાં વિગતો અન્ય વ્યક્તિએ ભરી છે એટલા કારણે ચેક અમાન્ય બનતો નથી. કાયદાની અન્ય શરતો અને કલમ 139 હેઠળની ધારણા લાગુ પડે છે. આરોપી પુરાવાથી આ ધારણાને ખંડિત કરી શકે છે.

મહત્વ: સહી કરેલા ખાલી ચેક અંગેના વિવાદોમાં આ ચુકાદો ખાસ ઉપયોગી છે.

9. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

પરાક્રમ્ય લેખ અધિનિયમ, 1881ની કલમ 138 ચેક દ્વારા થતા નાણાકીય વ્યવહારોમાં વિશ્વાસ જાળવવા માટે મહત્વપૂર્ણ કાનૂની જોગવાઈ છે. તે ચેકના ધારકને કાયદેસર દેવાની વસૂલાત માટે ફોજદારી કાર્યવાહી કરવાનો અધિકાર આપે છે અને ચેક આપનારને નોટિસ મળ્યા પછી ચુકવણી કરવાની તક પણ આપે છે.

Rangappa, C.C. Alavi Haji, M.S.R. Leathers અને Bir Singh જેવા સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ દ્વારા કાયદેસર દેવું, નોટિસની સેવા, ફરીથી ચેક રજૂ કરવો અને સહી કરેલા ખાલી ચેક અંગેના સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ થયા છે. આમ, કલમ 138 ફરિયાદીના અધિકારો અને ચેક આપનારની કાનૂની જવાબદારી વચ્ચે સંતુલન જાળવે છે.

6. શેરા (Endorsements)ના પ્રકારો

1. શેરાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા (Meaning and Definition of Endorsement)

શેરો (Endorsement) એટલે પરાક્રમ્ય લેખ (Negotiable Instrument) ઉપર હક ધરાવતી વ્યક્તિ દ્વારા તે લેખના હસ્તાંતરણ માટે તેના પર સહી કરીને બીજી વ્યક્તિને હક આપવાની પ્રક્રિયા.

નિગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1881ની કલમ 15 (Section 15) મુજબ, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પરાક્રમ્ય લેખના પાછળના ભાગે અથવા આગળના ભાગે, અથવા તેની સાથે જોડાયેલા કાગળ ઉપર, હસ્તાંતરણના હેતુથી સહી કરે છે, ત્યારે તેને શેરો (Endorsement) કહેવામાં આવે છે.

- શેરો કરનાર વ્યક્તિને શેરાકર્તા (Endorser) કહેવામાં આવે છે.

- જેના પક્ષમાં શેરો કરવામાં આવે છે તેને શેરાધારક (Endorsee) કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ: રમેશને સુરેશે 10,000નો ચેક આપ્યો. રમેશ આ ચેકની પાછળ સહી કરીને મહેશને આપે છે. આ પ્રક્રિયાને શેરો કહેવામાં આવે છે. અહીં રમેશ શેરાકર્તા અને મહેશ શેરાધારક છે.

2. શેરાની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ (Essential Characteristics of Endorsement)

1. હસ્તાક્ષર જરૂરી: શેરાકર્તાએ પરાક્રમ્ય લેખ ઉપર અથવા તેની સાથે જોડાયેલા કાગળ ઉપર સહી કરવી જરૂરી છે.
2. હસ્તાંતરણનો હેતુ: શેરાનો મુખ્ય હેતુ લેખમાં રહેલા હકનું હસ્તાંતરણ કરવાનો છે.
3. પરાક્રમ્ય લેખ હોવો જરૂરી: શેરો સામાન્ય રીતે પ્રોમિસરી નોટ, વિનિમયપત્ર (Bill of Exchange) અને ચેક જેવા પરાક્રમ્ય લેખો પર થાય છે.
4. શેરાધારકને હક મળે છે: યોગ્ય શેરા અને કબજો મળવાથી શેરાધારકને લેખ હેઠળના હકો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
5. જવાબદારી: કાયદાની જોગવાઈઓને આધીન રહીને શેરાકર્તા લેખના અનાદર બદલ જવાબદાર બની શકે છે.

3. શેરાના પ્રકારો (Types of Endorsements)

નિગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1881 હેઠળ શેરાના મુખ્ય પ્રકારો નીચે મુજબ છે.

(1) કોરો શેરો અથવા સામાન્ય શેરો (Blank or General Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરાકર્તા પરાક્રમ્ય લેખ ઉપર માત્ર પોતાની સહી કરે છે અને શેરાધારકનું નામ લખતો નથી, ત્યારે તેને કોરો શેરો કહેવામાં આવે છે.

કાયદાકીય જોગવાઈ: કલમ 16(1).

ઉદાહરણ: રમેશને મળેલા 5,000ના ચેકની પાછળ તે માત્ર પોતાની સહી કરે છે, પરંતુ કોઈનું નામ લખતો નથી. આ કોરો શેરો છે.

કાનૂની અસર:

- કોરા શેરાથી ઓર્ડર લેખ (Order Instrument) ધારક લેખ (Bearer Instrument)માં રૂપાંતરિત થઈ શકે છે.

- લેખનો કબજો ધરાવનાર વ્યક્તિ કાયદાની શરતોને આધીન રહીને તેની ચુકવણી મેળવી શકે છે.
- લેખને ફરીથી હસ્તાંતરિત કરવો સરળ બને છે.

મહત્વ: આ પ્રકારના શેરામાં શેરાધારકનું નામ દર્શાવાતું ન હોવાથી લેખનો કબજો વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

(2) સંપૂર્ણ શેરો અથવા વિશેષ શેરો (Full or Special Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરાકર્તા લેખ ઉપર પોતાની સહી કરવાની સાથે જે વ્યક્તિના પક્ષમાં હસ્તાંતરણ કરે છે તેનું નામ પણ લખે છે, ત્યારે તેને સંપૂર્ણ અથવા વિશેષ શેરો કહેવામાં આવે છે.

કાયદાકીય જોગવાઈ: કલમ 16(1).

ઉદાહરણ: રમેશ ચેકની પાછળ લખે છે:

"Pay to Mahesh or order"
સહી: રમેશ

આ વિશેષ શેરો છે.

કાનૂની અસર:

- લેખમાં જે વ્યક્તિનું નામ લખ્યું હોય તેને હસ્તાંતરણનો હક મળે છે.
- મહેશ પોતાની સહી કરીને લેખ આગળ બીજી વ્યક્તિને હસ્તાંતરિત કરી શકે છે.
- લેખનો કબજો માત્ર પૂરતો ન હોઈ શકે; લેખના સ્વરૂપ અને તેના પર થયેલા શેરા પ્રમાણે હક નક્કી થાય છે.

મહત્વ: આ પ્રકારનો શેરો કોરા શેરા કરતાં વધુ સુરક્ષિત છે, કારણ કે તેમાં શેરાધારકનું નામ સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવે છે.

(3) પ્રતિબંધિત શેરો (Restrictive Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરામાં એવી શરત અથવા શબ્દો લખવામાં આવે છે કે જેના કારણે લેખના આગળના હસ્તાંતરણ પર પ્રતિબંધ આવે અથવા શેરાધારકને લેખનો ઉપયોગ નિર્ધારિત હેતુ માટે જ કરવાની સત્તા મળે, ત્યારે તેને પ્રતિબંધિત શેરો કહેવામાં આવે છે.

કાયદાકીય જોગવાઈ: કલમ 50.

ઉદાહરણ: રમેશ ચેકની પાછળ લખે છે:

"Pay Mahesh only for collection."

અર્થાત્, મહેશને માત્ર ચેકની રકમ વસૂલ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

કાનૂની અસર:

- શેરાધારકને લેખમાં દર્શાવેલા હેતુ પ્રમાણે જ સત્તા મળે છે.
- જો શેરો હસ્તાંતરણ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, તો શેરાધારક સામાન્ય રીતે લેખને પોતાના હક તરીકે આગળ હસ્તાંતરિત કરી શકતો નથી.
- બેંકમાં વસૂલાત માટે આપવામાં આવેલા શેરામાં એજન્ટ તરીકે કામ કરવાની સત્તા મળી શકે છે.

મહત્વ: આ શેરો દ્વારા લેખના ઉપયોગ અને હસ્તાંતરણ ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકાય છે.

(4) શરતી શેરો (Conditional Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરાકર્તા લેખનું હસ્તાંતરણ કોઈ ચોક્કસ શરત સાથે કરે છે, ત્યારે તેને શરતી શેરો કહેવામાં આવે છે.

કાયદાકીય જોગવાઈ: કલમ 52.

ઉદાહરણ: રમેશ લેખની પાછળ લખે છે:

"Pay Mahesh on completion of the contract."

અર્થાત્, કરાર પૂર્ણ થાય ત્યારે મહેશને ચુકવણી કરવામાં આવે.

કાનૂની અસર:

- શેરાકર્તા હસ્તાંતરણ સાથે શરત જોડે છે.
- કાયદા દ્વારા માન્ય શરતની અસર લેખના હકો ઉપર થઈ શકે છે.
- કલમ 52 મુજબ, શેરાકર્તા જવાબદારીને સ્પષ્ટ રીતે બાકાત રાખી શકે છે અથવા ચુકવણીને ચોક્કસ ઘટના સાથે શરતી બનાવી શકે છે.

મહત્વ: વેપારી વ્યવહારોમાં કરારની શરતો સાથે ચુકવણીને જોડવા માટે આ પ્રકાર ઉપયોગી છે.

(5) આશ્રય વિના શેરો (Sans Recourse Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરાકર્તા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાની જવાબદારી બાકાત રાખીને લેખનું હસ્તાંતરણ કરે છે, ત્યારે તેને Sans Recourse Endorsement કહેવામાં આવે છે.

કાયદાકીય જોગવાઈ: કલમ 52.

ઉદાહરણ: રમેશ લેખ ઉપર લખે છે:

"Pay Mahesh, without recourse to me."

અર્થાત્, મહેશને ચુકવણીનો હક મળે છે, પરંતુ લેખનો અનાદર થાય તો રમેશ પોતાની શેરાકર્તા તરીકેની જવાબદારી બાકાત રાખે છે.

કાનૂની અસર:

- શેરાકર્તા લેખના અનાદર માટેની પોતાની જવાબદારી બાકાત રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે.
- આ બાકાતી શેરાકર્તાની પોતાની જવાબદારી સંબંધિત છે; તે અન્ય જવાબદાર પક્ષોની જવાબદારી આપમેળે દૂર કરતી નથી.
- શેરામાં જવાબદારી બાકાત રાખવાનો આશય સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

મહત્વ: શેરાકર્તા લેખ હસ્તાંતરિત કરવા માગે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં અનાદર થાય તો પોતાની ઉપર જવાબદારી લેવા માગતો નથી, ત્યારે આ પ્રકાર ઉપયોગી બને છે.

(6) આંશિક શેરો (Partial Endorsement)

અર્થ: જ્યારે પરાક્રમ્ય લેખની કુલ રકમના માત્ર એક ભાગનું હસ્તાંતરણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને આંશિક શેરો કહેવામાં આવે છે.

કાયદાકીય જોગવાઈ: કલમ 56.

ઉદાહરણ: રમેશ પાસે 10,000નો વિનિમયપત્ર છે. તે તેમાંથી માત્ર 4,000ની રકમ મહેશને હસ્તાંતરિત કરવા માટે શેરો કરે છે.

કાનૂની અસર:

- સામાન્ય રીતે માત્ર લેખની રકમના એક ભાગનું હસ્તાંતરણ કરતો શેરો માન્ય પરાક્રમ્ય હસ્તાંતરણ ગણાતો નથી.
- કલમ 56 મુજબ, જો લેખની રકમનો કોઈ ભાગ ચૂકવાઈ ગયો હોય અને બાકી રકમનું હસ્તાંતરણ કરવામાં આવે, તો તે માટે કાયદામાં અપવાદ છે.
- આ નિયમથી લેખની રકમના હસ્તાંતરણમાં સ્પષ્ટતા જળવાય છે.

મહત્ત્વ: પરાક્રમ્ય લેખના હસ્તાંતરણમાં સંપૂર્ણ રકમ અને બાકી રહેલી રકમ વચ્ચેનો ભેદ જાળવવા આ જોગવાઈ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

(7) અધિકાર-ત્યાગી શેરો (Facultative Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરાકર્તા લેખના હસ્તાંતરણ વખતે પોતાના કોઈ ચોક્કસ કાનૂની અધિકારનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેને અધિકાર-ત્યાગી શેરો કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ: રમેશ લેખ ઉપર લખે છે:

“Pay Mahesh; notice of dishonour waived.”

અર્થાત્, લેખનો અનાદર થાય તો રમેશ પોતાની સામે કાયદા મુજબ જરૂરી હોય તેવી અનાદરની નોટિસ મેળવવાના અધિકારનો ત્યાગ કરે છે.

કાનૂની અસર:

- શેરાકર્તા કોઈ ચોક્કસ અધિકારનો ત્યાગ કરી શકે છે, જો કાયદો તેની મંજૂરી આપતો હોય.
- આવા શેરાથી અન્ય પક્ષોના અધિકારો અથવા કાયદાકીય જવાબદારીઓ આપમેળે સમાપ્ત થતાં નથી.
- આ પ્રકારનો શેરો પક્ષકારોની જવાબદારી નક્કી કરવામાં અસરકારક બની શકે છે.

મહત્વ: આ પ્રકારના શેરાથી પક્ષકારો વચ્ચેની કાનૂની પ્રક્રિયા સરળ બની શકે છે.

(8) ખર્ચ વિના શેરો (Sans Frais Endorsement)

અર્થ: જ્યારે શેરાકર્તા લેખનું હસ્તાંતરણ કરતી વખતે અનાદર થાય તો તેની નોટિસ અથવા સંબંધિત ખર્ચ માટે પોતાની ઉપર વધારાની જવાબદારી ન આવે તેવો આશય દર્શાવે છે, ત્યારે તેને સામાન્ય રીતે Sans Frais Endorsement કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ: રમેશ લેખ ઉપર “Sans frais” લખીને પોતાની સહી કરે છે.

કાનૂની અસર:

- આ શબ્દોનો હેતુ સામાન્ય રીતે અનાદરની નોટિસ અથવા વિરોધ નોંધાવવાના ખર્ચ સંબંધિત જવાબદારી મર્યાદિત કરવાનો હોય છે.
- માત્ર “Sans frais” લખવાથી કાયદા હેઠળની તમામ જવાબદારીઓ આપમેળે દૂર થતી નથી.
- તેની અસર શેરાના ચોક્કસ શબ્દો અને લાગુ પડતી કાયદાકીય જોગવાઈઓ પર આધારિત રહે છે.

4. શેરાના વિવિધ પ્રકારો વચ્ચેનો તફાવત

શેરાનો પ્રકાર	મુખ્ય લક્ષણ	કાયદાકીય જોગવાઈ
કોરો શેરો (Blank)	માત્ર સહી કરવામાં આવે છે	કલમ 16
વિશેષ શેરો (Full/Special)	સહી સાથે શેરાધારકનું નામ લખાય છે	કલમ 16
પ્રતિબંધિત શેરો (Restrictive)	આગળના હસ્તાંતરણ અથવા ઉપયોગ પર નિયંત્રણ	કલમ 50
શરતી શેરો (Conditional)	ચોક્કસ શરત સાથે હસ્તાંતરણ	કલમ 52
આશ્રય વિના શેરો (Sans Recourse)	શેરાકર્તા પોતાની જવાબદારી બાકાત રાખે છે	કલમ 52
આંશિક શેરો (Partial)	લેખની રકમના માત્ર એક ભાગનું હસ્તાંતરણ	કલમ 56

અધિકાર-ત્યાગી શેરો (Facultative)	ચોક્કસ અધિકારનો ત્યાગ	સામાન્ય કાનૂની સિદ્ધાંત
ખર્ચ વિના શેરો (Sans Frais)	ખર્ચ સંબંધિત જવાબદારી અંગે આશય દર્શાવાય છે	અસર શબ્દો અને લાગુ કાયદા પર આધારિત

5. શેરાનું કાયદાકીય મહત્ત્વ (Legal Importance of Endorsement)

1. હસ્તાંતરણની સુવિધા: શેરા દ્વારા પરાક્રમ્ય લેખમાં રહેલા હકોનું હસ્તાંતરણ સરળ બને છે.
2. માલિકી અને હક: યોગ્ય શેરો તથા કબજાથી લેખ ઉપર કાયદેસર હક પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ મળે છે.
3. વેપારનો વિકાસ: ચેક, વિનિમયપત્ર અને પ્રોમિસરી નોટના વ્યવહારોમાં સરળતા રહે છે.
4. જવાબદારી નક્કી કરવી: શેરાના શબ્દો દ્વારા શેરાકર્તાની જવાબદારીની મર્યાદા નક્કી થઈ શકે છે.
5. કાયદાકીય સુરક્ષા: વિવિધ પ્રકારના શેરા પક્ષકારોના હકો અને જવાબદારીઓ સ્પષ્ટ કરવામાં મદદ કરે છે.

6. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

નિગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ, 1881 હેઠળ શેરો એ પરાક્રમ્ય લેખના હસ્તાંતરણની મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. કોરો શેરો, વિશેષ શેરો, પ્રતિબંધિત શેરો, શરતી શેરો, આશ્રય વિના શેરો અને આંશિક શેરો જેવા વિવિધ પ્રકારો દ્વારા લેખના હસ્તાંતરણની રીત, હકો અને જવાબદારીઓ નક્કી થાય છે. ખાસ કરીને કલમ 15, 16, 50, 52 અને 56 શેરા સંબંધિત નિયમો સમજવા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે.